

A mi regényirodalmunk.

Mikor a mi regényirodalmunkról beszélünk, már túl vagyunk azokon az időkön, hogy mindenről tudomást vegyünk, ami regénynek nevezte magát a bejelentő hivatalban. A tavaszi nyitás első életjelensége, hogy gyom és virág együtt búvik elő a föld alól. Az emberi kéz feladata, hogy eltávolítsa, aminek nem szükség ég felé törnie. A mi első megmozdulásunk is így indult virágokkal és dudvakkal, és mi hűségesen üveg alá helyeztünk mindent, ami betűkkel fejezte ki az ember természetrajzát a regénytől az árverési hirdetményig. Mint Kazinczyék, örültünk mi is mindennek, ami írás és magyar. Ma már túl vagyunk az első tavaszi esőn, a tizennyolc év már bevirágozta a tarlókat, ki lehet tépni, ami nem odavaló. Ma már nem vagyunk rákényszerítve, hogy számhatások kedvéért tudomásul vegyünk minden dilettáns elindulást; megengedhetjük azt a fényűzést, hogy csak reguláris csapatokat engedjünk be a porondra. Ma már nem névsort olvasunk lexikon számára, hanem osztályozunk, vonalakat húzunk, s nem írjuk fel azt, aminek vonal alatt a helye. Egy szóval: most már lehet rendet csinálni a dzsungelben. Ma már nézőpontokat lehet felállítani; külön pavillonokat lehet kijelölni a regényipar elágazásainak, a kirakatok nem maradnak üresen. És el lehet nézni idegen tájak felé is, nem is kell nagyon szégyenkezni a mi atlétáink erőmutatványai miatt. Sőt az sem lesz meddő munka, ha a hazai mohát nyomozzuk a fák oldalain. Minden országnak megvan a maga külön légnyomása, s ez nagy eltolódásokat okoz a gondolatok időjárásában: másképp látja az örök embert, a mindennapot, más és más érdeklő az élet délibáb játékában...

Az áttekintés szempontjából bizonyos osztályokat állítunk fel. Vannak történeti regényeink, vannak úgynevezett transzilván regényeink, amelyek az itteni magyarság sorsát tükrözik, vannak analitikus, társadalmi (szórazótató) és háborús regényeink. Természetes, hogy ez a vonalzás nem tökéletes, de a rubrika nagyon engedelmes lény: a fajvédők parancsszava nélkül is apad vagy szaporodik, ennél fogva az egyes osztályok átvizsgálásában esetleg további földfelosztás várható és a modern -izmusok is előkerülhetnek. Az is tény, hogy az átszűrő készülékek sem egyformák az esztétika vegyikonyháján; nem lehetetlen, hogy a beosztás miatt itt-ott szót lehet emelni, de ez a jelenet minden felvételi vizsgán megismétlődik, ezt nem lehet elkerülni.

I.

A történeti regényekkel kezdem.

Megszokott tünet, hogy a nemzetek a földrengések után a múltba menekülnek. Könnyű azoknak, akik a napfényben sülkéreznek, nekik elég a jelen. De a viharverték vizagztalást keresnek; felkutatják a múlt derűs pontjait, vagy esetleg tetemrehívást rendeznek: mit vétettem a

történelem géniusza ellen? Hol követtem el a tragikus ballépést? Mert a megalázkodásban is van megnyugtató. Mindenekfelett áll azonban a kérdések kérdése: adtam-e valamit az emberiség történetének? Adtam-e valami olyant, ami belépőjegyül szolgálhat a jövő olimpiászára?

A mi regényíróink is körülbelül ezzel a kutató gondolattal indultak el a történelem sarkvidékeire. És a válasz szerintük ez: nem éltünk hiába. Az Országépítő keresztény államot teremtett Nyugat védelmére, és mi kiálltunk a csatavonalba. A Táltos király már csaknem maga is elpusztult a Sárga viharban, és hullott a Fekete völgyének beláthatatlan sora, akik az ozmán nyilakat fogták fel a szívükkel. Kelet minden hullámverése megtört a Halászbástya ormain... Hát ez is csak valami... csakhogy... Ami bűn, az bűn. Ott vannak a lelkünk fekete foltjai. A gyűlölködés. Örökké egymást nyúztuk. Vértornyokat raktunk saját idegszálainkból. Nálunk a Varjú is kivájja a Varjú szemét... Az úrhatnáság. Uraink örökké kiskirálykodtak. „Sibói” bölényvirtussal nekimentek a falnak, haszontalan politizálással vesztegették az időt, nem dolgoztak, amíg nappal volt... Így vesztettük el a Hesperidák aranyalmáját. Új utakon kell elindulnunk... De ez már más vonalak közé tartozik.

Ezek a regények szinte mind a modern szellemtörténet stílusában épültek. A tetőkön alig látni mohát, a falakon színek játszanak, a szobák is szellősök, az arcokon a ma gondja vagy öröme. Ma nem mi megyünk a multhoz, hanem a múlt jön a határainkra. A szellemtörténet tulajdonképpen nem egyéb, mint a múlt átélése a mi véredényeinkkel; ennek alapján a mai történelmi regény sokszor nem több egy kis fantazirozásnál történelmi díszletekkel és görögtüzekkel. Mikszáth Új Zrinyiászában a feláramt Zrinyit elviszik a Nemzeti Színházba. A Szigetvári vértanukat adják, szóval egy olyan tényt, amelyet Zrinyiek átéltek és Jókai elképzelt. Egyik oldalán áll tehát a történelmi valóság, másik oldalon a szellemtörténet, vagyis a történelem Jókai meglátásában. Zrinyi nézi az előadást a díszpáholyból. Megkérdezik tőle: mit szól hozzá? Zrinyi legyint a kezével: egy szó sem igaz belőle... Hát sokszor így vagyunk a mai történelmi regényekkel is. Nem tudom, ha IV. Béla, Kún László, Tomaj Dénes, Szt. István revideálnák a lapokat, mennyi maradna meg belőlük a cenzúra után? De ma ez a történelmi regényírás módja, írónk nem maradtak el a haladó székértől. Művészi szempontból azonban határozottan sokat használt a történelmi expresszionizmus: megnyíltak a romantika új kapúi, új álmok, új színek születtek, és mi érdeklődéssel nézzük az átfestett régi időket, lehet, hogy hamis levegőben, de legalább korszerű jelmezekben, mindaddig amíg ez is meg nem változik: Hamlet frakkban...

Íróink közül Kós, Makkai, Szántó királyokat választottak modellül: Kós Szt. Istvánt, Makkai IV. Bélát, Szántó Kún Lászlót.

Kós *Károly* könyvének címével jelzi azt a nézőpontot, ahonnan ő meg akarja ismertetni első szent királyunk személyét: ő az *Országépítő*. Azt fogjuk tehát látni, hogy mekkora bánatpénzt kellett fizetnie Szt. Istvánnak ezért a vállalatért. Mert ezt az építési engedélyt nem adták ingyen. Az országot meg kellett alapítani, ez volt a fennmaradás feltétele, csak-hogy ennek köszirtek álltak az útjában. Egy csomó apró, vad, hajthatatlan törzs rakoncátlankodott a végtelen pusztákon, s a nádasok ingo-

ványai közt; ezekkel elbánni, őket rendre, engedelmességre szorítani az akkori közlekedési és közigazgatási viszonyok közt, a lehetetlen feladatok közé tartozott. Itt nem lehetett sokat tétovázni a problémák megoldásában; sokszor kellett elintézni a gordiusi csomót Nagy Sándor receptje szerint egy jól irányított kardcsapással. És István csodálatos erővel és szívóssággal végzi ezt az országépítő munkát. Ha erről van szó, nem ismer kíméletet fajával, családjával vagy a maga érzésvilágával szemben sem. Ez a munka nem gyönyörűség. István maga foglalja ezt össze a halálos ágyán ezekben a jellemző mondatokban: Megfáradtam, mert nehéz volt az építés, amit rámparancsoltál, Uram, s iszonyú... Véres építést parancsoltál nekem, Uristen, s én nem irgalmazhattam, s te sem irgalmaztál nekem, Istenem... Koppánynak hálnia kellett... s Ajtonynak... Tonuzobának is... s az utolsó — Vazul volt... ez volt a legnehezebb, Uram... Mert ezek így történtek; szembeszálltak, s ő nem kímélte őket, habár a lelke egy-egy darabját is vágta le velük. Ahogy az Irás könyve mondja: Ha kezud vagy lábud megbotránkozlat téged, vágd le azt és dobd el magadtól... Hát ő levágta. Ezt jelentette országépítőnek lenni. A könyv nagyon szépen van megírva és nagyon megkap új árnyalataival: megérezzük Szt. István lelkének néma tragédiáját. Sajnos azonban a beállítás mégis nagyon egyoldalú: csak az embert és az államférfit látjuk, de az apostolnak és a szentnek még az árnyékát sem. Pedig hát ez a két tényező még sem mellőzhető Szt. István lelki összetételéből. Mennyi fény és mennyi meleg ömlik az ő apostoli szívéből! Kóst nagyon hideggé tette a vezető gondolata. Az impresszionisták érzéketlenségével halad a mult ösvényein s nem látja az útszéli virágokat. Úgy látszik, sejtelve sincs egy szent vagy egy apostol belső berendezéséről. Ezért aztán pl. ilyen épületes dolgokat mondhat Szt. Gellértnel, amikor befejezi Szt. Imre nevelését: a királyfinak most már más dolgokat kell megtanulnia; meg kell tanulnia, hogy aki őt bántja, azt irgalom nélkül sujtsa le; az igazságért, ha kell, öljön és gyilkoltasson; meg kell tanulnia a mulatozást, tobzódást; meg kell tanulnia kegyelem nélkül megtiporni, elpusztítani embereket, nemzeteket és birodalmakat; irgalom nélkül büntesse, aki ellene támad. És szerinte Szt. Imre meg is tanulta a többi lélekképző dolgok közt a virágén=keket, a trágár dalokat, megtanult dühében káromkodni, korbácsolni védtelen állatot és embert, megtanulta a nőket ölelni és csókolni. Hát bizony ezt Szt. Imre nem tanulta meg és Szt. Gellért nem ezekkel az ütemekkel fejezte be a királyfi nevelését. Ezek csak olyan szellemtörténeti kicsapongások, amiket nem veszünk komolyan, de dért hintenek a tavaszi mezőkre.

Makkai Sándor az expresszionisták nagyítójával vizsgálja IV. Bélát és táltosi erőket sejt benne. A táltos itt inkább népies értelemben veendő; olyan valaki, aki eltér a rendes összetételű emberektől: okkult erők dolgoznak benne, megérzései, látomásai vannak, álmokat lát, s ezek nem puszta álmok, hanem titkos hatalmak kezintései. Valami nyomás nehezedik a lelkére, érzi, hogy valami nagy szerencsétlenség közeledik feléje. Már érzi, hogy a föld inog; még a „görbe ország“ hegyei közt találkozott a Fehér királynéval s az megmondotta neki, hogy a föld remeg kelet felől, a puszták megindulnak. Minden jósága mellett zárkozott, rideg emberré lesz, nem

nyilatkozik meg senki előtt, s nem érti meg felesége sem. Mikor aztán a pusztá megérkezik, a sárga vihar áttör a Kárpátokon, megérti lelke nyomását: áldozatra van kiszemelve népeért; ő táltos király, neki meg kell vívnia a sárga lovassal. A vihar azonban szétveri a képzelgéseket, kigyógyul mániájából, s belátja, hogy ő nem halálra, hanem életre van ítélve. Ez alázatossá teszi, hívővé és férfitá. Ő, aki csak a végzetben, szerencsétlenségben és halálban hitt eddig, most egyedül hisz az életben és feltámadásban. Mikor mások már belenyugosznak abba a gondolatba, hogy ez a helyzet nem fog megváltozni soha, őt a tűz, a romok és holttestek épen arról győzik meg, hogy a tatárok tartozkodása nem lehet állandó, mert az uralkodás célja nem lehet az emberirtás, mint ahogyan a tatárok teszik. Aki csak azt tudja, állandó országot az nem alapíthat. Új történelem következik. S azért ő már ott Trauban püspököket, hivatalnokokat nevez ki, intézkedik, gabonát, állatállományt vásárol, már szánt, vet a jövő számára. Így lesz az álmodozó, mániákus táltos királyból cselekvő, rugalmas, törhetetlen acél erőforrás, második országépítő.

Művészi szempontból ez a regény áll a lépcső legfelső fokán. Kétségtelen, hogy történelmi regényeink kitűnően vannak megírva, nem közönséges tehetségek alkotásai, de a babér mégis a Makkaié. Könyve igazi költői munka. A költői geniálitás a meglátásban van: mit látsz te költői ember az élet tényeibein? milyen megvillanások cikáznak át a lelkesed és mit tudsz ezekből megörökíteni? A történelmi regényírónál is azt kérjük: mit látsz te ebben vagy abban a történelmi jelenetben vagy történeti személyben, és mit tudsz ebből teremteni? Geniálitás kell hozzá, hogy valakit regényalakká meszeljek, vagy olyan tulajdonságokat tetelezzek fel benne, aminőket a történelmi díszletek megengednek. Művészi érzék kell hozzá, hogy kiellen felületek alatt megsejtssem a paradicsomkert lappangó nyílásait, amelyek az én szavamra kitörnek a föld alól. Ez a művészet ismertető jegye. Ahol mi kopárságot vagy zűrzavart látunk, a művész előtt virágok nyílnak, angyalok szálldogálnak, rózsákat szórnak, isteni színjátékok hullámanak. Művészi meglátás kellett hozzá, hogy valaki IV. Bélában regényhőst fedezzen fel, vagy a tatárjárás halálmezein is meglássa az aranyszálakat. IV. Bélánál az a művész nehézsége, hogy nem kerülheti el a tatárjárás szkilláját. Aki ide betévedt, meg van írva a sorsa: bele kell gázolnia a vérpatakba. A regény itt nem adódik, itt a regényt teremteni kell. Ez megviseli az író fantáziáját. Igaz, hogy most épen legújabbán a tatárjárás felszínre került az európai irodalomban, de nem a tatárok, hanem Dsingiszkán személye miatt. Gmelin Themudsin-ja, Lamb Dsingiskanja, Prawdin Tschingis-Chanja mind körülötte keringenek. Prawdin tavaly a folytatást is megírta *Das Erbe Tschingis-Chans* címen. Az útak tehát nem járatlanok. Makkain is látszik, hogy olvasta Lamb könyvét. Ha azonban valaki nem Dsingiszkán tüneményes egyénisége miatt nyúl ehhez a korhoz, hanem a tatárjárás miatt, akkor ez nagyon próbára teszi a teremtőképességet. És Makkainak van teremtő ereje hozzá. Biztos szemmel néz át a terepen, benépesíti a kiellen pusztákat, virágot, életet ültet a fekete romokra. Igaz, hogy a *Táltos király* minden tekintetben fölül áll a *Sárga viharnak*, de Makkai gazdag képzelete még a tatárjárás megjelenítésében is tud változatosságot hozni. Legfennebb a

hangszerelés kifogásolható, az az igen modern hangnem, ahogyan szereplői kicserélik gondolataikat. Ezt már Császár Elemér és Kós Károly is megemlítették. Stílus tekintetében kétségkívül Kós stílusa símul legjobban a tárgyához, Makkaié a legkevésbé. És a szemlelet is igen a mienk. Ha az ember Tomaj Dénest hallja, szentül meg van győződve, hogy ez az ember olvasta Hóman és Szekfű könyveit

Szántó György műve, az *Aranyágacska*, tulajdonképen folytatása Makkai könyvének. Az utódokat sorakoztatja fel: V. Istvánt, Kún Lászlót és III. Endrét. III. Endre az aranyágacska, mert ő az utolsó hajtása az Árpád-ház fájának, azonban nem ő áll a középpontban, hanem Kún László. Itt is a meglátásban van a művészet. A szerző szerint Kún László egy darab Ázsia: a régi vad, de erős, vitéz, hajlhatatlan ázsiai magyar-nak egy késő nyílása. A kúnok bálványozzák is, táltosnak, fensőbb lénynek nézik. Mert a kúnokban még a mongol álmok kergetődznek: leigázni Nyugatot, meg sem állni a nyugati tengerpart határáig. És a morvamezei csata meg is nyitotta ez utat, a szláv-német gyűű szétpaltant, — de Kún László megkegyelmez Nyugatnak, sőt a kúnok ellen fordul. Tehát nem táltos, már nyugatizálódott, már korcs, nem bálvány többé, a varázs megszűnik, a többit aztán a kún szabályák elintézik. Nem szabad vitatárgyává tenni, hogy ez így volt-e vagy sem? Lehet, hogy Kún László is legyintene kezével, ha elolvasná Szántó könyvét, csak úgy, mint Zrínyi a Nemzeti Színházban. Lehet, hogy repültek át ilyenféle álmok a lelkén a mámor pillanataiban. Mindegy. Művészi szempontból azonban határozottan szerencsés invenció, amelyet a szerző nagyszerűen értékesített a *Sátoros király* c. pompás színművében. Kár, hogy a regény nem róla van elnevezve, s még nagyobb kár, hogy V. István és az aranyágacska is belekerültek zavaró körülményeknek. Így a könyv egysége megbomlik. Szinte csodáljuk ezt a félrelépést Szántótól, hiszen ő nemcsak kítűnő elbeszélő, hanem elsőrangú szerkesztő is; ő sohasem a habok játéka, mindig tudja, hogy miért írja könyvét.

Nyirő József már a kiskirályok táborában keres hőst magának. Mint hazai embernek, Wesselényi Miklóson akad meg a szeme, ezen a kétlelkű, páratlanul nemes, gavallér, vad fergetegemberen, akinek Kemény Zsigmond világotlatta meg a belső mélységeit. Nyirő nem változtat a vegyvizsgáló állomás megállapításain, az ő szeme egyebet keres a látóhatáron. Ezek a kiskirályok csinálták majdnem ezer éven át a magyar történelmet, hát mit alkottak? Mit dolgoztak a nemzet életében? Mert a csatatéren két kézzel pazarolták a vérüket Meghalni tudtak. Hát élni? Mit dolgoztak, míg nappal volt? Járt-e a kezük? A békés építő szerszámokat tudták-e úgy forgatni, mint a kardot? Ez tehát tetemrehívás a gyász napjaiban; átvizsgálása az ősök számadó könyvének. Ezt a számonkérést II. József császár végzi el egy elképzelt jelenetben, mikor összekerül a „sibói“ bölénnyel a kufsteini börtön hományában. Mit tett ön hazája érdekében? kérdi tőle. Wesselényi alkotmányt, országjogokat emleget. A magyar nemes az alkotmányért, az ország jogaiért öklelődött a harcmezőn és szabad napjaiban. Nyirő — II. József kegyetlen iróniával vág vissza erre a frázisra: a jobbágyok irhájába lövöldözni, nagy vadászatokat tartani, császár ellen izgatni, lázadásokat szítani, hazájáért káromkodni, ez még

nem alkotmányos küzdelem. Ez az alkotmányosdi játék csak igazságtalan, kényúri kiváltságokat, nemdolgozást, néptől, földtől elkülönült vagyont és pénzhabzsoló uraskodást védelmezelt. A szabályak csak azért fogtak, hogy a kutyabőrös gonosztevők elrejtőzzenek. Egy garázdálkodó nemesi férget nem lehet agyontaposni, mert elbúvik a kutyabőre ráncai közé. Az ország joga a deres és mogyorófa-királyság, díszmagyar bábjáték, családi büszkeség, néha egy-egy kis országgyűlés, ahol szép szavakat lehet leadni. De az ország érdekében nem történik semmi. Hány iskolát alapítottak az anyanyelv megmentésére? Mit tettek az irodalom érdekében? Még nyelvük sincs, csak valami döcögős, darabos, parasztos hanggyártmány, nem uraknak való. Így mondja ezt a császár. Mert az ő finom érzékszervei már vihart szimatolnak a levegőben. Már hallja, hogy valami titán kopácsolja belülről a tojánhéjat; a vak Sámson már megfogta a világ oszlopait, s már próbálgatja rajtuk az erejét. Meg kell előzni az eseményeket. És ő meg is próbálja. Ezért szünteti meg a nemesi kiváltságokat, ezért rendeli el a közteherviselést, könnyíteni akar a nép terhén, nehogy a tömeg maga nyúljon a gyepelőhöz az erőszak kezével. Csakhogy a világ nem értette meg az új hangokat. Nálunk meg épen ólom volt a fülekben. Folytak tovább az alkotmányos kedvtelések, a vadászatok emberre, vadra, otthon, vagy idegen erdőkben és hálósobákban... És a világ összeomlott...

Nyíró könyve ríkító színekben mutatja a történelmi expresszionizmus igazságtalanságait. Az unokák sorsa miatt nem mindig lehet elmarasztalni az ősokeket. Ötven év múlva minket is felelősségre vonhatnak, hogy miért tettük ezt és nem azt? miért tettük így és nem amúgy? Hát jöjjenek ide, éljenek velünk, s akkor megkapják a feleletet. Száz év múlva élő unokáink talán azt fogják mondani rólunk: milyen bölcsen cselekedtek őseink, hogy úgy éltek és dolgoztak, amint az idők engedték és parancsolták. Mert ez a történelmi ítélet örökké a habok játéka. Évszázadokon át büszkélkedtünk, hogy bástyái voltunk Nyugatnak Kelet ellen. Innen-onnan egy-egy leereszkedő vállvergetést is kaptunk érte. Ma már azt mondjuk: mekkora bűnt követtünk el fajunk ellen, mi mesebeli Jánosok, hogy nyúztuk magunkat másokért! Jaj, miért tettük! Jaj, miért tettük! Ma már elfogadjuk a Fekete völgyekben Szapolyai védekezését, hogy miért nem ment el a mohácsi vérfürdőre? Nem akarta leöletni azt a 40 ezer magyart. A török nem Magyarországot akarja leigázni, neki a Nyugat kincsei kellene. Miért álljuk el az útját? A megmentettek úgy sem fogják meghálálni soha. Nem akarta a 28 ezer mellé odaprédálni még a 40 ezret. Ma azt mondjuk: igaz, megmaradt volna az erőnk, másképp intézhettük volna a sorsunkat. Az bizonyos, hogy Wesselényiék erő- és időtékozlását, haszontalan kiskirálykodását nem lehet helyeselni, de nem a ma szempontjából. Olyan mindegy, hogy Wesselényi a Nádasdyak, Illésháziak, Révayak, Máriássyak, Berzeviczyek mintájára iskolákat alapított volna, vagy Stansich-Horváth Gergely báró példájára maga tanította volna a betűvetést a vadászatok helyett, a helyzet akkor is ugyanaz lenne ma. Ezt a tényt meg kell állapítani a háborgó kedélyek megnyugtatóására. A vádbeszéd tehát e felől a világtájék felől nem igazságos. Sajnáljuk Wesselényit, nagyon ügyetlenül védekezik József császár előtt.

Egy jobbacska III—IV. gimnázista átkozottul érdekes tényeket tudott volna odamondogatni Ófelségének. — Egészen más az ítéletünk Nyirő könyvéről művészi szempontból. Minden művészi alkotásnál jogosan szóvá lehet tenni azt a külső körülményt, amely korlátozta az író kezének szabad mozgását. Az esztétika boltívei alatt azonban elhallgatnak a mellézköngék. Nyirő ebben a könyvében mutatkozik be, mint regényíró. Semmi nyoma rajta az írói lámpaláznak. Mesteri kézzel fonja regénnyé Wesselényi történetét, nagyszerű elbeszélő készsége és páratlan szép nyelve itt is úgy csillog, mint novelláiban. Minthogy a könyv címe *A sibói bölény*, mindenesetre hiba, hogy a II. kötetben Wesselényi meglehetősen eltűnik a porondról.

A Fekete vőlegények, Vértorony, Varjú nemzetség regényes korrajzok, tükördarabok nemzeti multunkból. Gulácsy regénye a mohácsi vész előtti és utáni évek zűrzavarát mutatja Tomory Pál és Czibak Imre történetében. A történeti regényhez két dolog szükséges: történelem és regény. Vagy a történelmet kell regényesíteni, vagy a regényt kell tarkázni történelmi díszletekkel. Gulácsy könyve regénynek indul, de a regény szálai a II. kötet vége felé elpattannak s azután csak történelmi fejlekedéseket kapunk a főhősök haláláig. Mennyivel tökéletesebb Eötvös (*Magyarország 1514-ben*), vagy Kemény (*Zord idő*) könyve, ahol a regény egyszerre végződik a történelmi eseménnyel! A szerző különben a transzilván gondolat megszületését látja Czibak Imre halálában. Hazánk új utakra indul a kettős királyválasztással. Ettől kezdve a maga lábán kell járnia. Az első lépések nehezek: a három nemzet még bizalmatlanul nézi egymást. A szász Weimarra esküszik, s Ferdinandtól várja a közös germánvér diadalra lobbanását; a moldvai vajda nagy latin álma miatt tartja szárazon a puskaporát, a magyar pedig egyre a Királyhágó palántján keresi a rést. Csak a közös sors, a közös veszedelem kovácsolhat egygét. Ebben az új történelemben a magyarság vállalta a vezetéset. Czibak Imre halála megmutatja ennek a munkának a lélektanát. Aki ezt vállalja, tagadja meg önmagát, s vegye fel keresztjét, mert ez vértanui munka. Ez minden transzilván politikának az evangéliuma.

A Varjú nemzetség a Varjú család története Bethlen s a Rákócziak korából. Ezek is zűrzavaros idők; háborúk, pártoskodások mindenfelé, az emberek nyúzzák egymást minden különösebb cél nélkül. A Varjú család a köznemesek közé tartozik, de amint Kós mutatja, ezek is csak azt csinálják, amit az előkelőbbek, ha részt akarnak venni a nemzeti életben. Ennek a könyvnek is van valami tanulsága. Egy örökséget keresnek, egy nagy kincset, amely valahol a Pojánán van elrejtve. Egy régi könyv megmagyaráz mindent, de azt nem tudják elolvasni. A rejtett kincs egy nagy tanács: maradjunk a hegyek közt, ezek megvédnek minket, a völgy nem nekünk való.

Tabéry Géza a Dózsa-féle parasztlázadással keseríti a lelkünket. Hát bizony csak lélekkeserítés. Hiszen nap-nap után annyi a bánatunk: oltáraink omlanak össze, vetéseink égnek le, tölgyeink dőlnek ki, miért még ezek a régi vértornyok és hullahegyek is? S ha csak a hullahegyek lennének! A könyv Fugger Katalin küzdelmeibe olvasztja bele a jobbágság helyzetét és a parasztlázadás fejezeteit, szóval: történeti regény.

Történeti regény, de tengeralattjárókkal. A vizek mélyén aknák lappanganak, a betűk árnyékában kaján célok leskelődnek. Ezt hamar észre lehet venni. Mert aki a magyar parasztlázadást akarja megírni, de azzal kezdi, hogy vagy száz oldalon át Rómában ténfereg, összeszed minden szemétdombot, amit úton-útfélen talál a pápák, pápai udvar, Borgiák, egyháziak cégéreskedéseiről, nincs egyetlen bíboros, püspök, egyházi méltóság, akiben csak árnyéka is lenne a tisztességérzetnek, hanem az egész csak rablóbanda, „sátáni fajzat”, — amint talán Vitéz nevezi őket, — aztán a hazai földön viharzik végig és itt is ami piszok és éktelenség kapható a rágalom győgszertáraiban, azt mind rákeni a katolikus papságra: — na, arról nagyon hamar ki lehet találni, hogy mit akar? A katolicizmust akarja kompromittálni. És Tabéry nyiltan is megmondja céljait. Könyve utolsó lapjainak alapján semmi kétségünk, hogy a régi megromlott hitet vagyis a katolicizmust teszi felelőssé a régi bűnökért, a jobbágyság elnyomásaért, a parasztlázadásért, amiből az új hit hozta a megtisztulást és megerősödést. Egyik hőse, Darvadó Gergely, hevesen beleveti magát „a németországi hitjavító mozgalmakba, melyek a fenéig romlott kor méltatlan papi hatalmától célozták megtisztítani a krisztusi hitet”, hirdette, hogy „az ember csak a saját hite által üdvözl, nem kell Istenhez külön közbenjáró, külön közvetítő, népek verejtékén uraskodó kegy' em-kufár”. Ennél felekezetibb, sötétebb, gyűlölködőbb hangú könyvet nem ismer a magyar szépirodalom. Szégyelni lehet, hogy épen nálunk jelent meg. Soha senkinek sem jutott eszébe a jobbágyság elnyomását vagy a parasztlázadásokat a katolicizmus nyakába varrni. Tabéry felfogása csak magán-szellemtörténet. De még ha a történelem teljesen igazolná is ezt a szemléletet, mi szükség volt erre a lélekkerítésre épen most, elhagyatóságunkban? Most amikor egyházaink, köztük a kompromittált katolikus egyház is, kálváriákat járnak intézményeikért, mikor papjaink, köztük a gyűlölt és kicégézett katolikus papság is, héroszi csatákat vívnak, idegölő fáradalmakkal gördítik a sziszifuszi sziklát a hegyen fel, százszor újra kezdik, és örökké új kősziklák teremnek: szabad-e most ilyen kipelengéseket végezni a világ előtt?... Nem hallgatom el azt sem, hogy aki szereti az erotikus falatokat, az itt lukullusi lakomákat rendezhet magának, szemérmellen, obscén jelenetek százai futkároznak a pázsiton. Tabéry minden regényében gondoskodik az ingyencek táplálásáról. És nagyon sokszor meglátszik, hogy ez a farsangozás nem azért történik, mert föltétlenül szükség van rá, hanem az író felvidámítására, csakúgy mint Anatole France-nál, vagy akárhányszor Szántó Györgynél. Mégis csak más ez pl. Makkainál az *Ördögsekérben*. A kényes tárgy művészi diszkréción társaságában halad. Elmondja, amit el kell mondani, de aztán a függöny gyorsan lehull, a szerző nem telivér férfitársaságnak beszél, hanem a gráciáknak. És ezzel aztán elértem a művészi szempontokhoz is. Tabéry regényében mind a szálak fűzése, mind a jellemzés ellen igen sok kifogást lehet tenni, azonban tagadhatatlan, hogy vérbeli író munkája. Tabéry kitünő elbeszélő, nagy nyelvi erővel és szépséggel, csak sajnálni lehet megtévedését. Mindig nagy hiba, mikor az író elvtársi lábkat ölt a művészi szárnyak helyett, és az is, ha a Parnassust össze- téveszti a kaszárnyával.

II.

A transzilván regények csapatába azokat a regényeket sorozom, amelyek vagy a mai itteni magyarság sorsát tárgyalják, vagy vele valamilyen kapcsolatba állíthatók. Egyikét-másikat regényes emlékiratnak nevezhetném, mert a regény alatt történeti tények, fájdalmak, gondok és siralmak rejteznek. Valamikor ezek jobban fognak beszélni az utókornek minden iskolai kézikönyvnel. Ezeket a könyveket csak nálunk lehetett megírni, a legtöbbje igazi átélés, olyan mint egy lírai költemény. A *Hamúeső* (Gulácsy), *Zotony* (Székely M.), *Föl a bakra* (Ligeti), *Földindulás* (Berde M.) a rendszerváltozás zűrzavarát, az agrár-reformot, az új jogrend kialakulását és első ujgyakorlatait tükrözik. Molter Károly *Metánia Rt.* könyve az ipari elhelyezkedés útvesztőit járja. Berde Mária a *Szentségvívőkben* az első irodalmi megmozdulás történetét beszéli el, vagyis az egykori „Zord Idő” viszontagságait. Wass Albert a *Farkasveremben* egy másik nyomorúságunkat érezteti meg: az elszigeteltség fullasztó sivárságát. Székely Mózes könyve (*Csütörtök*) már új csapásokra megy: alagutakat keres az itteni magyarság és románság között. Nagy baj azonban Kacsó Sándor regénye szerint, hogy vezetőink is a maguk polgári hasznukat keresik s így *Vakvágányon* baktatnak a bizonytalanságban. — Aztán az ifjú nemzedék arcképe és sorsa is tollra kerül Ligetinél (*A két Bösörzményi*) és Grandpierrénél (*Rosta*). Vannak továbbá regényeink, amelyek az itteni felsőbb réteg haszontalan életét rajzolják; ennek a vétkes könnyelműségnek szomorú eredményei hajtanak ki a jelenben. (Kuncz Aladár: *Felleg a város felett*; Bánffy Miklós: *Megszámláltattál*). Végül vannak könyveink, melyek kizárólag a székelység sorsáról tájékoztatnak (Nyirő: *Uz Bencze, Kópjafák*; Tamási Áron: *Ábel*).

A nagy hajótörés első vészjeleit Székely Mózes *Zátonya* adja le, helyesebben nem is ő, hanem kutyája üvölti bele a világba, néha laikus tagolatlansággal ugyan, de annál több történeti hűséggel és igazsággal. Gulácsy *Hamúesője* is a kezdet pillanatait örökíti meg Bass Menyhért jegyző-tolmács, Südy elbocsátozott jegyző s a többiek sorsában. Uralkodókból alattvalókká értéktelenedtünk: leszorultunk a parketről. Biztos földel alól odakerültünk az út szélére, hull a fejünkre a végzet: a hamúeső. Valamikor ilyen hamúeső borította el Pompéjít. Ez a mi sorsunk is. Nem bírjuk el ezt a légnyomást, mert magunk is temetjük egymást a helyett, hogy segítenénk egymáson. A könyv címe nagyon szerencsés, a történet maga azonban Móricz Zsigmond receptjére készült paraszthistória. A helyzet s az alakok rajzában sok az igaz vonás, de az alakok árnyalásában nagyok a túlzások. Stílusa népies; erős, zamatos nyelv, de sokszor brutálisan szókimondó. A könyv 50. lapján pl. olyan ordináré formában megy a társalgás Bass Menyhért és hiestársa közt, aminőt csak Szegeden engednek meg maguknak a gyümölcs- és paprikakereskedelem női lebonyolítói, de — nem a rendőr jelenlétében. — Ligeti is a földrengés utáni idők első jeleneteit mutatja: a lecsúszott exisztenciák, az esküt nem tett tisztviselők megélhetési kísérleteit (*Föl a bakra*). Ez a tábor Elekes törvsz. bíróban szilárdul típusná. Elekes a magyar hivatalnokosztály ügyefogyottságával húzodozik a reális élet pályáktól, de a helyzet rákényszeríti. Mikor

már eladogatta bútorait, berendezését, cigaretta- és valuta-spekulációkkal próbálkozik, persze siralmas eredményekkel. Mert a nagy átalakulásba Elekesék nem hoztak magukkal más képességeket, csak nagy adag életlenséget s idejét mult önérzetet. Elekes csúszik lefelé. Utoljára is az éhség töri le az önérzetet s löki a helyes útra: föl a bakra, bérkocsis lesz belőle, mert a munka nem szégyen, csak kényeret teremtsen. Ezt a keserves leromlást még szomorubbá teszi családi fészkeknek széthullása, mert ezzel együtt történik feleségének elzüllése is kiegészítésképen. Sajnos, a nyomorúság lesúrolta erkölcsi érzékenységünket is. Minket is elfogott az uralkodó düh: valami örült, felszabadult élnivágyás. Megszületett már a világháború lángjaiban, de most tombol igazában; nincs hatalom, amely visszatartsa a lázadó ösztönöket. A háború inkább megrontotta a nőt, mint a férfit. A férfit még megköti az önérzet, a történelmi konzervativizmus, a faji öntudat, de a nőt legfennebb csak az életkora. Ha azonban az asszony a balzac-i éveket tapodja, akkor... A szerző az impresszionisták hidegségével nézi az idők forgását, de a tárgy meglelése szerencsés: ez is odatarozik a történetünkhöz, ezt a mozaikot is bele kellett helyezni a korkép kereteibe. — Ugyancsak az anyagi elhelyezkedésünk nyomorúságait szellőzteti Molter Károly is a *Metánia Rt.* könyvében. Előadása tagadhatatlanul nagyon szellemes, de annyira belefulladásba, hogy a végén egy kis misztikus sejtelen kívül alig marad bennünk valami. Messze lakó ember meg épen nem érti meg.

A hasonló tárgyú regények közt kétségkívül legművészebb s minden tekintetben legszebb és legigazabb Berde Mária könyve: *A földindulás*. Minden van ebben a könyvben: cím, tartalom, történelmi keret, lélektan, tanulság és stílus, és minden mesteri összhangban. A földindulás az agrárreformot jelenti, mikor a föld is megmozdult a magyar gazda lába alatt, s elindult új földesurat keresni. Nemcsak testvéreink, prófétáink vettek vándorbotot kezükbe, hanem a föld is. Megindult a föld. Nem jószántából tette, hanem: új idők — új telekkönyvek. Ez sem regény, hanem okmány a jövő számára. Okmány, ahol nem a történelmi jelleg a fontos, hanem ami a történet alatt húzódik. Mert a történelem nem a lírai mozzanatok megörökítője. A történelem csak a tényeket lajstromozza, de nem a kísérő körülményeket. Milyen más egy ütközet a történelem lapjain s a valóság térképén! A tények vonalai nem mindig mutatják a lappangó kálváriákat, mintahogyan az utcai arcok alatt sem lehet megsejteni a hangtalan tragédiák zárójeleneteit. Előkelő idegenek nem hallják a történelmi események lírai közzjátékait; nem tudják, hogyan éltük át mi az eseményeket, mit éreztünk mi a földrengés kilengései alatt. Ez a zenei kíséret a lelkekben harmonizálódik. A rajtunk kívül élő ember nem tudja, mi az, mikor egy darab történelem összeomlik kártyavár módjára, s maga alá temet világnézeteket, jogi, logikai formákat, társadalmi és gazdasági kategóriákat. És ezt nem helyváltoztatás okozta; ki se léptünk a portánkról. Az átalakulás sem hosszú évek munkája: egyszerre történt — átfestéssel. A külső vonalaknak ez az elhelyezkedése sokszor nagy belső lelki eltolódásokat, bomlásokat takar, ezeket a regényírók szállítják az utókornak. Berde Mária is ezt teszi, ő is megörökíti az itteni magyar sors mohácsi vészét a lírai kísérettel együtt a Kathona-család átélésében.

Kathona a magyar közép-birtokos osztály típusa. A Kathonák minden földdarabban a lelkük egy-egy töredékét nézték, úgy dédelgették, mint a gyermeküket és küldetést láttak foglalkozásukban. Örök kapcsolat volt köztük és a nép közt, portáik végvárai voltak a föld népének az inség idején. És ők rátermettséggel és lelki felkészültséggel végezték ezt a nemesi hivatást. A földindulással tehát a lelkük is összeomlik. Ennek a nemesi osztálynak típusát rajzolja Berde Mária az idősebb Kathona alakjában. A magyar földesúr szebb és színesebb rajzát nem adta még senki. Nem is bírja ki az új telekkönyv tatárjárását. A szerző azonban nem áll meg a tragédia romjainál. Van egy nagy tanítása is a jövő számára: ebben a földindulásban sokan leszakadnak rólunk, hadnagyok, agronomok, bírák ölébe hullnak; vannak, akik nem tudnak leépíteni, ezek elmerülnek, és ezeket nem is sajnáljuk. De a Dánék, a Klárák acélossága kibír minden zivatart. És akik megmaradnak, azok egyek. Ez az itteni magyar irodalom egyik legszebb könyve.

Nem szólhatok ilyen föltétlen dicsérettel Berde Máriának utolsó regényéről, a *Szentségvívókról*. A szentségvívók a magyar nyelv és irodalom napszámosai. A könyv szerint egy száz, egy izraelita és egy szakely ocsudnak fel az összeomlás után legelőször a letargiából, ők gondolnak először az irodalmi élet megindítására. Budapesttel nem lehet kapcsolatot tartani már a vámsorompók miatt sem, de különben sem kérnek a gyámkodásból: el kell szakadni, új utakra kell lépni. És elindulnak egy folyóirattal. A folyóirat: a Zord idő. Ez az út azonban örökös szakadékokkal tarkázódik. A konzervatívek nem jó szemmel nézik ezt a vegyes összetételű társaságot: az izraelita talán épen a kommunizmus vádjá miatt menekült hozzánk. Így hát gyanakodnak, akadályokat vetnek útjukba, nem támogatják, másokat is lebeszélnek, belekötnek a cikkekbe, gúnyos iratokat szerkesztenek ellenük, sőt a hatóságok előtt is árulkodnak rájuk. Egyik munkatársukkal, egy tanítónővel a ref. egyház-tanács nagyon brutálisan bánik el, erkölcstelenségeket fedeznek fel írásaiban, működésében, s megfosztják állásától. A kupaktanácsszerű gyűlésen maga a püspök elnököl, aki semmivel sem mutatkozik különbnek a többieknél. Ez is transzilván regény, hiszen az itteni magyar irodalom megélhetési nehézségei szintén oda tartoznak az itteni magyarság gondjai közé. Igaz, hogy itt a tárgy nagyon vicinális jellegű, de ez még nem lenne baj: négyzetcentiméter térfogatú eseményeket is regénnyé lehet bontani megfelelő teremtő erővel. Berde Mária kétségkívül rendelkezik olyan írói képességekkel, hogy tornyot tud építeni porszemekből. Ért hozzá, hogyan kell megindítani titkos áramokat, amelyek színeket hoznak, virágokat teremnek. Ilyen pl. itt Zudor Anna s a gyermek Hellmut története. Nem történet ez, hiszen nem történik semmi, hanem valami leheletszerű tündéralom, amely átlopózik egy leánylélek labirintjein. Elemezhetetlen finomsággal van a regénybe belelehelve. Mennyire sajnáljuk, hogy a szerző nem ilyen szépségekkel mulattatja az isteneket, hanem meg-megreked a valóság ingoványaiban, sőt néha egyező jelenetekkel unalmaskodik. És a beállítás sem egészen szerencsés. Nagyon egyéni pilléreken épül fel az egész és sok tekintetben az igazság rovására. Ezek a könyvek korrajzok, kultúrfelvételek a jövő történelem számára. Ha a jövő nemzedék kezébe

veszi ezt a könyvet, kétségkívül ezt fogja megállapítani: na, azok a konzervatívek jó firmák voltak, az ördög egy kicsit megszánkázathatta volna őket. Kik ezek a konzervatívek? A régi történelmi, vallási, erkölcsi hagyományok hívei, akiknek a lelkét legjobban megviselte az összeomlás, mert nem tudták csak úgy máról-holnapra átfesteni, mint a cégtáblákat. Ezek szenvedtek legelőbbet a magyarságért. Épen ezeket ültetni a szégyenpadra, ez balkezű cselekedet. Ha már itt tartunk, elmondhatom, hogy az irodalmi sikertelenség nem a konzervatívek szűklátókörűségén mult, hanem inkább az írók ízléstelenségén, részben pedig azon a tényen, hogy nem álltak közösségben a magyarság lelki világával. Aradon is alakult pl. egy hasonló összetételű társaság mindjárt az első esztendőben magyar könyvek kiadására. Nagy örömmel fogadtuk a vállalkozást és gyűjtöttük az előfizetőket. Talán második vagy harmadik számképen Nagy Dánielnek valamelyik hülyeségét kaptuk. Seregestől dobták vissza az előfizetők: hát ilyeneket ajánlunk mi nekik? A vállalatot megbuktatta egy ostoba sületlenség. A hiba az volt, hogy az íróknak az a része nagyon radikális-progresszívista hangszerelésben udvarolt a műzsáknak, ezeket a dallamokat pedig ma sem veszi fel a magyarság hallókészüléke.

Egyoldalú igazságtalanság sötétlik Kacsó Sándor *Vakvágányon* c. könyvében. A cím itt is jó. Tényleg vakvágányon állunk, nem tudjuk, hogy a világ melyik égtája felé induljunk. A szerző szerint egyik oldalon a hatalom brutalitása, másik parton saját piocáink, akik csak azért hirdetik az összetartást, hogy könnyebben kiszívhassák belőlünk az utolsó vércseppeket. Hát aki a mi nagy társadalmi erőlködéseinkből csak ennyit látott meg, az tényleg vakvágányon utazik. Aki az egész diáksegély-akcióból csak annyit látott, hogy egy grófné könyör-vacsorát akar adni egy egyetemi hallgatónak; aki a papság gyötrelmes harcaiból csak azt látta, hogy egy pap nem akar eltemetni egy gyanus körülmények közt elhunyt atyafit, és a megegyezés ellenére is hatóságilag hajtja fel az egyházi adót: az ne írjon regényt, hanem csak vezető cikket, mert az nem próféta, hanem csak pártember, elvtárs. Aki transzilván átfogójú könyvet akar írni, annak lelkének kell lenni a szárnyalásra, szívének a látásra, hogy ne csak azt lássa, amit akar, hanem ami van. s ne csak azt mondja el, amivel kicégérezhet, hanem amivel igazolhat. Csak ezek írhatnak okmányokat a jövő történelmének. Az a vigasztalás, hogy Kacsó gyöngye szerzeménye nem kerül a történelem kezébe.

Szomorú sorsunk új vonalát mutatja Wass Albert *Farkasverem* c. regénye. Színtere a Mezőség. Lehet, hogy tényleg a Mezőséget jelzi ez az elnevezés, lehet, hogy ki kell tolni a határokat a vámsorompókig. Lehet, hogy csak mágnásainkat érti, lehet, hogy egész szellemi társadalmunkat, — mindegy; a cím nagyon kifejező: benne vagyunk a farkasveremben. Ezt jelzik a Mezőség unalmas hepe-hupái. Aki ide becseppent, azt megöli a sár és a szárazság. Itt nem lehet kultúréletet élni, itt nem lehet álmodozni, ide nem lehet színeket hozni, itt mindent elnyel a por, a hétköznap, az unalom. Nincs menekülés, meg kell alkudni a kérelhetetlennel. Legfennebb idegenben találunk egy kis oázist, ahol kilélezhetjük magunkat, ide haza aztán megint vár az iszap, a hinár az elmerülés. Ez a gondolat szemléltetődik Rápolthy Jenő történetében.

Tehetséges fiatal író, de elzüllik. Valamikor más életet élt ez a hosszú ember: Pest, Margitsziget, fény, cigány, adósságcsinálás... Aztán világ-háború, frontösszeomlás, agrárreform, diákkori sok adósság, foglalás, csúnya dolgok. Ez volt az ő élete. Most otthon ül anyja mellett, egy bolondos vénasszonynál a farkasveremben. Hiába próbálgatja a szárnyait; hiszen író-erek futkároznak benne, repülni szeretne, de erőtlenül hull vissza a földre: a farkasverem a tehetségek kriptája. Ivásnak adja magát, elzüllik. Jellemzés szempontjából sok mindent lehet kifogásolni, alakjai sokszor csak figurák, pl. az öreg Rápolthyné, egy kis szerkesztési hiba is becsúszik: olyan epizód is tárgyalásra kerül, amely nincs semmi kapcsolatban a vezető vonallal, de valami friss, üde tavaszi hangulat ömlik el az egészen. Egy oldalán több virág van, mint Bánffy két kötetében. Bánffynak nincs egyetlen sora se, amely beköltöznék a lelkünkbe; Wass Albert regényét szívünkbe zárjuk, mint kedves ígéretet.

Sorsunkat súlyosabbá teszi a jövő nemzedék problémája: mi lesz a hamuesőben az ifjúságunkkal? Ott van a sors markában, az gyúrja, őrli, súrolja szegényeket. Annyit már látunk, hogy a folytatásunk nem az, ami mi voltunk, már nem ismerünk benne önmagunkra. Ligeti és Grandpierre mutatják nekünk az új nemzedék típusait: Ligeti a jómóduak sarjadékát rajzolja, Grandpierre a templomegerek lejtőjét jelenetezi. Ligeti *Két Böszörményi*-je inkább a pszichológiai regények közé tartozik, mert kevés rajta az ilthoni patina, de az a kis veret épen elég, hogy a kínzó kérdőjelre valami kis biztatást kapjunk. Ez a *Két Böszörményi*: az apa és a fia két külön világ képviselője. Az idősebb Böszörményi jómódu orvos, a tegnap szülötte, a régi hagyományok kövülete. Azok közé tartozik, akik örökké a régi időkön rágódnak, azt sírják vissza és hisznek a visszatérésében. Fia az új idők hajtása, már semmit sem érez a múlt illatából, idegen levegőben nőtt fel. Nem jó, nem is rossz, nincs benne romantika, de nincsenek emberies érzései sem. A mi világnézetünk összezelevői: vallásosság, részvét, faji érzet, jótékonyosság, nemzeti hagyományok, stb. mind ismeretlenek előtte. Ő a modern fiatalok szalonjában cseperedik fel; annak a függőyei közt nincs nők iránti tisztelet, csak nők iránti cinizmus, nincs önfegyelem, sohasem hall erkölcsről, határsorompókról, érzékek megzabolázásáról, csak a szenvedély jogosultságáról, független emberi jogokról, más szavakkal: korlátlan kimérés minden vonalon. Végig olvas mindent össze-vissza, s különösen megragadják a szobatudósok merész elméletei. Anyja nincs, mert elválva él apjától, apját gyűlöli, a nők iránt csak állati érzései vannak. Mit mondjunk még róla? Teljesen gyökértelen. Olyan mint Kästner Fabiánja, vagy Wassermann Etzel Andergastja. Gondolkozása teljesen egyezik a modern regényirodalom annyi hasonló kollégájával, megtaláljuk őket Werfel Barbarájában, Zarek Vágyak városában, Lindsey Moderne Jugendjében, hemzseg tőlük minden irodalom, azt mondhatnám gyárilag készülnek. Lelkének ez a féltékeny tehát kopirozva van idegen kirakatokból. Inkább általános európai, mint speciálisan a mienk, hiszen mi ilyen jómóduakból nem sok díszpéldánnyal rendelkezünk. Ennek az európeának a megfordulása, átalakulása adja a regény érdekesebb részét s azt a bizonyos ötvözetet, amely miatt ide anyakönyveljük el Ligeti regényét is. Hogy ebből a nem-

zetközi, szintelen, se hideg, se meleg alakból hogyan lesz hozzánk hasonló halandó örök emberi érzésekkel, akiben a végén még a patriotizmus ösztöne is megmozdul, vagyis magyarnak érzi magát: ezt mutatja Ligeti regényének második része. Sok finom szállal kell átszőni ezt az ifjú szívet, hogy a vérkeringés irányt változtasson. Már ott kinn Salzburgban mintha érezne valami magányosságot, valami honvágyfélést: visszakíváncozik a hazai hegyek közé. Mi ez? Ő is csak feldobott kő, akinek szükségképpen vissza kell esnie a földre? Geufben látja a sok idegen diplomatát, a világgrontókat, és megpillantja Apponyit. Valami különös érzés fogja el: az összetartozás érzése. Ez az ember magyar és ő is az. Nem is hallotta beszélni, csak nézte ezt a nagy embert, akinek arcára egy nemzet története volt ráírva, s úgy érzi, hogy valami csodálatos áram sugárik belőle. Ezek az élet titokzatos, láthatatlan szálai. Aztán jön a szerelem is a maga gyöngéd, tisztultabb formájában, nem úgy, ahogyan ők csinálták a maguk meghitt társaságában. És ezek a titkos, észrevehetetlen pókhálósálak elvégzik munkájukat. Egy választáson az ifjú Böszörményi csupa kíváncsiságból felmegy a választói helyiségbe, de aztán mégis cédulát kér, hogy leszavazzon a szociálistákra, vagy a kommunistákra. És ott benn a kabinban maga sem tudja hogyan, ráüti a bélyegzőt a Magyar Párt választási jegyére. A regény tehát azt akarja mondani: akármilyen megfertőzött levegőben sýnylődjék és tengődjék is a mi fiatalságunk, az életnek vannak láthatatlan, de eltéphetetlen fonalai, ezek idővel visszahúzzák őket közénk: csak feldobott kövek, amelyek visszaesnek az anyaföld ölébe. Ez Ligeti legjobb regénye.

Grandpierre Rostájának ifjú nemzedéke, sajnos közelebb áll a valósághoz, több példányban forog közkezen s több is a vicinális szín rajta. Itt is az idősebb s a fiatalabb nemzedék van szembeállítva az idősebb Szabóban és fiában. Szabó valamikor törvényszéki bíró, jelenleg újságíróskodik; ő magyarázza meg nekünk a címszerepet. A rosta egy nagy alkotmány az idő kezében; az élet belehelyez mindenkit, az idő forgatja, forgatja, és aki nem odavaló, az kihull belőle, a többi ott marad. Az öregebbek és konzervatívek kihulltak már, mert nem tudtak alkalmazkodni az adott körülményekhez. Szabó szerint mi még mindig a régi sírhantok közt bolyongunk. Bevallja, hogy ő sem szolgálta népe érdekeit, mert örökké csak Petőfit dicsérte, a magyar dalt, a magyar konyhát, magyar multat, s mindent ami magyar, és siránkozott az iskolasérelmek és a választási visszaélések miatt. És most is azt tesszük: dicsérjük magunkat a mások rovására, s mikor a félvilág a nyakunkra nőlt, mi akkor is a multon borongunk s a jogtalanságokon kesergünk. Holdvilággal táplálkozunk, nem élünk higiénikusan és gyermekeinket sem neveljük hozzá a klímához. Ez nagy veszedelem, mert a rosta forog, maholnap alig marad valaki benne. Mikor mindenki leszállítja az igényeit, mi makacsul arisztokratáskodunk. Szabó bíró pl. szívesebben adná a fiát a Berger szövőgyárba a nem sikerült érettségi után, de az asszony hallani sem akar róla: munkásnak az ő fiát! Ugyanakkor egy másik ifjú úr elmehetne péknek, kapna egy jó üzletet a nagybátyjától, de az apja nem engedi: meg kell tartanunk a szupremáciát az intellektuális pályákon. Ezek aztán kihullanak a rostából. Ifjabb Szabó kimegy egy

magyarországi egyetemre, s ott erőlködik, hogy diplomát szerezzen, de ez inkább csak léhűtősködés, zsarolja és tönkreteszi szüleit, aztán itthon balkezeskedik, végül kommunista lesz és kiszökik Oroszországba. Már a huga másképp csinálja. Ez szép, okos, de nem fér a bőrében: élni akar. És van merészsége hozzá. Ez természetesen nem történhetik meg némi szépséghibák nélkül, de ki törődik ma ilyen semmiségekkel? Fontos az, hogy kimászik a bajból, bennmarad a rostában, mert férjhez megy egy román kapitányhoz és jó dolga van. Grandpierre típusaival tagadhatatlanul gyakrabban találkozunk úgy a rostában, mint a rostán kívül. Sajnos, a nyomorúság nagyon szedi az áldozatait az ifjúság sorában. Az elhelyezkedés problémáját nem tudjuk megoldani s épen úgy misztérium a férjhezadás kérdése is, amint ezt Indig Ottó is jelzi regényében (*Két ember eltéved*). Ifjaink rá vannak kényszerítve, hogy maguk vágják ketté a gordiusi csomót. Ilyen elintézési módok tehát nem ritkák. Ha a könyv csak korrajz vagy tanulmánykép, akkor sötét és szomorú ugyan, de igaz; de ha a könyv probléma-regény, akkor baj van. Már pedig a cím után ítélve, erre kell következtelnünk. Az író t. i. a címmel szokta jelezni könyve tartalmát és célját. A Rosta itt nem kultúrképet jelez, hanem gondolatot takar, csak úgy mint a *Hamueső*, *Földindulás* stb. A gondolatot Szabó bíró megmagyarázta, akkor tehát most következik a tanulság: a bennmaradásnak csak az az egy módja, amelyet Szabó Márta története igazol. Hát ez egészen hamis, és végzetesen rossz lenne, ha ifjúságunk ezt tanulná belőle. Tehát vagy a regény jó, vagy a címlap, de együtt nem.

*

Más területek felé visz Székely Mózes Csütörtök c. regénye: át-lépünk a magyar-román közeledés töretlen útjára. Bilibaca ügyvéd indul el rajta, majd a lelkének örököse: fia. Meg kell értenünk egymást itt a hazai föld területén, hiszen egy a kenyérünk, egy a vizünk, egy a levegőnk, történelmi multunkon is egy moha zöldel, ez erősebb minden faji kapcsoltnál. Bilibaca azt mondja fiának: A háború nyomába új világ lép. Egy vérben, könnyben, szenvedésben tisztult világ, amelyben minden megtörténhetik, csak az nem, hogy a mai fájdalmak gyűlöletté váljanak... Valamikor kisüt a nap és akkor a mi jajunkból új jármot senki sem faraghat. Lesznek ilyenek is, de ezek kipusztulnak. De mindig győzni fognak azok, akik azért harcolnak, hogy ebben az országban mindenkinek egyenlő mértékkel osszanak. Egyenlő mérték, egyenlő súly... a kapuban tartózkodó idegennek, mint tenmagadnak. Ez a napsütés azonban csak akkor történhetné meg, ha Bilibaca leszármazottjai elszaporodnának.

A transzilván regények közé helyezem azokat a munkákat is, amelyek a háború előtti magyar társadalom felsőbb rétegét mutatják be a maga könnyű, gondtalan, pillangó életében, amint nevetve, dáridózva, behunyt szemmel táncol a szakadék felé, nincs Kasszandrája, aki felkiabálja vétkes könnyelműségéből. Célzatuk ez: ne csodálkozzunk az eseményeken, ennek a társadalomnak el kellett égnie a végzet tüzeiben, önmagát ítélte halálra. Ilyennek indult Kuncz Aladár trilógiája, melyből csak az első rész készült el: *Felleg a város felett*; ilyen Bánffy: *Megszámlál-*

tattal c. regénye s ilyen akart lenni Tamási hamar letűnt könyve: *A címeresek*. Ezek közül csak Bánffy könyve érdemel figyelmet. A főuritársadalom léha, üres, haszontalan életébe vezet; nincs köztük senki, akit valami komolyabb cél lelkesítene. A mágnásfiak züllenek, lumpolnak, lerészegednek, törnek, zúznak, cigányoznak, kártyáznak, legmagasabb cél előttük, hogy vezető táncosok legyenek a kaszinóban. És ilyen az egész felső vonal: bálózna, kaszinózna, vadászna, kártyázna, semmiségéért párbajozna, és — nincs tovább. Ez a felső tízezer. Igaz, hogy üres, lapos, szellemtelen az élet a földszinten is, nemcsak az emeleten, A népet nyúzzák, a politikai világban az obstrukció csörgedezik, haszontalanságokkal töli az időt, senki sem látja a veszedelmet, csak Tisza. A falra föl lehet írni: Megszámláltattál... megméréttél és könnyűnek találtattál. Ebbe a korrajzba van elhelyezve Abády Bálint és Uzdy Pálné szerelmi játéka. A regény úgynevezett monumentális munkának készült, 726 lapon kell átgyalogolni, amíg a végállomásra jutunk, de amint hírlík, ez még csak az első felvonás, a szerző állítólag trilógiának szánta művét. Monumentális műveket nem igen lehet írni egy kis bőbeszédűség nélkül. A legtöbb nagyszabású alkotás csak nyerve értékben, ha az arányok jótékonyan lesoványodnának. Sokszor erősen érezzük, hogy a lapok csak a nagyszabás kedvéért íródtak. Mikor Sigrid Undsetnél tízszer-tizenkétszer megyünk el ugyanazon vidéken s ugyanannyiszor kell meghallgatnunk a vidék szépségeinek leírását, Mann Várászhegyében ki tudja hányszor elnyelnünk végtelen vitákat, Sinclair Lewis Ann Vickers-ében örökké egyező börtönjeleneteket, — ilyenkor az az őszinte óhajlás fakad fel bennünk, hogy jó lenne törvényhozásilag megtiltani a nagyszabású regények gyártását. Bánffynál is nagyon lassan haladnak a közlekedési eszközök, a cselekmény áll, áll, mint pl. az Abády és Adrienne epizódban, úgyhogy mikor végre összekerülnek, megkönnyebbülten lélekezünk fel: na végre!... Az is bizonyos, hogy nagyon szintelen a levegője. Ha az ember pl. Zolánál színészek társaságában van, akkor ott színészek közt érzi magát; ha a párizsi szellemi arisztokratákkal ül az asztal körül, ezt nem lehet összetéveszteni a négus udvarával. Hiszen minden iparágnak megvan a maga gondolköre, beszéd tárgya, megvannak szokott kifejezései, szóképei stb. A footballkapus másképp és másról beszél, mint a hortobágyi kanász. Bánffy főúri köröket ír le. Érdeklünk: hát milyen ez a főúri kör? A magyar irodalom főúri tárgyú regényeit szinte kivétel nélkül olyanok írták, akik csak műkedvelőkként forogtak a felsőbb körökben vagy színét sem látták, a légügyi hivatal jelentéseit tehát legtöbbször maguk szerkesztették. Érdekes tehát, ha most közülük beszél valaki: hadd lássuk, mi van a hegyek tetején? Pillanatra sem érezzük magunkat főúri szalonokban. Olyan itt is minden, mint nálunk, rendez adófizetők-nél. Ez hiba. Meg kell csak nézni, mikor Szántó ír le valamit: környezetet, embereket, klímákat! Ha Berlinbe visz, akkor berlini ott minden: a kávéház, a kiszolgálás, a cigaretta, a cipősarok; s ha olasz városban vagyunk, olasz ott a festmény, az aszfalt, s még az óra ütése is. Bánffy még nem tud patinát verni a díszleteire. Impresszionista hidegséggel mond el mindent, nincs egyetlen jelene vagy mozzanata, amely be-

csengetne a lelkünkbe. De regényíró, mert azt a sok szálát regénnyé tudja szőni s az egész mégis egy kiváló, értelmes fő munkája.

Külön sorokat szentelhetünk a székely könyveknek, vagyis azoknak az írásoknak, amelyek a székely földbe bocsátják gyökereiket. Ennek a világtájnak két képviselője van: Nyirő és Tamási. Nyirő tulajdonképpen csak kisebb írásaiban székelykedik, nagy regényei más barázdákon járnak. *Úz Bence* lenne nagyobb terméke a „székely nemben“, de ez nem úgynevezett regény, a szerző sem annak szánta, hiszen a részletek különböző sorrendben már előzőleg megjelentek s Nyirő most rendbe szedte és könyvet csinált belőle. Ez itt-ott meg is látszik. *Úz Bence* az erdő embere. Irtózatossá erős, darabos, sokszor goromba, de jólelkű. A havasokon él, állandóan viadalban a kenyérrel, egyszer el tudja fogni, máskor nem. Az ő kópéságai, viszontagságai másolódnak le Nyirő nagyszerű színezésében. Kellemes olvasmány a székely nép és székely helyzet sok jellemző vonásával. A székely nép nyomorúságát a *Kópjafák*-ban szemlélteti Nyirő. Ott látjuk az igavonás megrázó jeleneteit, a székelység nagy betegségét: a szegénységet, az élethalál-harcot a környezettel, hatalommal, önmagával, s mindez színekben kimeríthetetlen gazdagságú nyelven. Egyik-másik, pl. Csinód Mihály története, klasszikus szépsége miatt méltán betehető iskolai kézikönyveinkbe. De hát ez nem regény, csak novellás kötet, nem foglalkozhatunk vele részletesen.

Tamási két könyve azonban már ide tartozik. Első regényében, a *Szűzmáriás királyfi*-ban, már igazi székely színeket látunk. Ez a királyfi, vagy királyi lélek: Csorja Bódi, nagy „győzhetetlen“ tehetséggel megáldott székelyfi, de hajthatatlan, lázadó berendezéssel, „az egyedülvalóság királyi göggyével“. És székely. Farkas Ádám azt mondja magukról: „székelynek születünk, keménynek és hőslélkűnek, Isten és ember bolondjának, csórén maradt úrnak, vajtoronynak, amelyben vihart jelez folyton a lélekharang“. Bódi önmagában érzi népe sorsát. Lelkében nagy álmok, népét megváltó gondolatok, de aztán mindezekből nem lesz semmi, letörnek. A környezet nem alkalmas a kifejlődésre, de Bódi királyfi is tétlenkedik, alig tesz valamit, legfennebb a korcsmában bajnokoskodik. Máriát hiszi megváltó gondolatnak, fest is egy ilyenféle képet, — ezért Szűzmáriás királyfi, — de hogy ennek mi a tulajdonképeni forgalmi értéke, erre nézve nagy homályban maradunk. Tamási regénye különös keveréke az expresszionizmusnak és népiességnek. Hőse expresszionista receptek szerint készült, de útjának igen nagy részét falusi parasztszekeren teszi meg; fejében romantikus gondolatok holdfényeskednek, de taglejtései székely virtuskodások. Még a stílusa is sokhelyt ilyen vegyülék: expresszionista feszültség rabonbán sallangokkal, néha egy és ugyanazon mondatban. Tamási könyvén meglátszik, hogy elsőszülött. Még nem tudja a gondolatot regénnyé változtatni. Ahol reális jeleneteket rajzol, keze otthonosan mozog, de mihelyt jelképezni akar, ott már nem tudja, hogy mit csináljon. Azonban már látszanak a nem közönséges tehetség nyomai. Különösen a stílusa lep meg: üde, szép, színes, csupa költészet, sokhelyt épen csak versbe kellene szedni. De még így is több bennük a poézis, mint Bartalis akárhány úgynevezett költeményében. Az ember sajnálja, hogy ez a sok szépség miért nem remekművet díszít.

Az *Ábel-trilógia* már kizárólag a székely faj problémájával hadakozik: mi a székely rendeltetése? És erre ezt a feleletet kapjuk: a székely ide van rendelve a Hargitára, ez az ő végzete. Hiába megy a városba, vagy a nagyvilágba, az nem neki való. Az ő életének ideg-szállai ide rögződnek a székely földbe, ez a föld az ő testvére, idekötik őt természetes és természetfeletti erők: megélhetési lehetőségei, hagyományai, atavizmusa, maradjon hát itt, legyen tiszta és becsületes, aztán megél. Természetes, hogy ez a gondolat nem folydogál mindenütt ilyen átlátszóan a tenger felé: a víz színe itt-ott elszennyesedik. Bizonyos, hogy legüdébb és legzavartalanabb a rengetegben, a fenyők illatában. Itt igazán azt a talpig becsületes, derék székely legényt láljuk a maga romlatlan szívével, akit az Isten jókedvében teremtett, s aki magával viszi mindenfelé a napsugarat. Annyi kedves, szép, feledhetetlen jelenetnek vagyunk tanúi: mikor megeszik a döglött sast Surgyelán örmesterrel, aztán a Fuszulánnal való bajok, de különösen, mikor megtudja apjától édesanyja halálát. Nem tudunk betelni velök, szeretnők, ha nem lenne sohase vége ennek az álomnak. Egyik legszebb könyvünk. Már a városban a színpalak kirívóan megváltoznak és sokszor nem ártana vegytisztítóba küldeni őket. Ábel nem a föld egyszerű, igaz gyermeke többé, ordináreságok dísztelenkednek a nyomában, pl. a rituális fürdővel való izellenkedés, vagy a tanulmányi kirándulások Blanka kisasszonynál. Nagy hiba, hogy a regény folyamán Ábel sokszor kiesik a szerepéből s Tamási személyes élményei kontárkodnak be az ablakon. Az egész amerikai vendégszereplés Tamásinak nagyon személyes átéléseiből tevődik össze, amelyekből az igazolódik, hogy nem szeret dolgozni, vagy helyesebben: hogy azok a munkák nem neki valók, ő nem arra született és ezért hagyja ott Amerikát, nem pedig az igazságtalanságokért. Itt nem nagyon igazolódik az igazság iránti végzetes szerelem, s azért aztán ez az amerikai hadjárat csak lazán illeszthető bele Ábel robinzonádájába. Látszik a fáradtság rajta, alant repül és a humora is elhagyja. Tamási munkája örökszép népkönyv lehetne, sőt több: úgynevezett nevelő regény (Erziehungsroman), ha mérsékeli temperamentumát. Igazi magas színvonalú könyvet adni a nép kezébe, vagy olyan nevelő regényt, mint a Wilhelm Meister és társai, ez irodalmi érdemnek is nagyobb egy-két korcsmai szellemességnél. Némely írónak az a meggyőződése, hogyha nem ordinaré, akkor nem is lehet irodalmi. Tamásit úgy látszik Szántó *Stradivari*-ja büvölte el, meg akarta mutatni, hogy tud ő is afféléket, ha akar. Mindenesetre bűne, hogy szemétdombot is tett a tündérpalotába.

III.

A pszichológiai regényekhez értünk. Ezen a nagy éjszaki sarkon is sokan tesznek felfedező utakat a mi regényíróink közül. Egyesek csak a partszéleket járják, de vannak, akik bemerészkednek az ismeretlen jégmezőkre. Sorra kerülnek a rendes hőmérséklet alanyai, de az abnormitások is, ahol már az örület vagy perverzitás határai kezdődnek. Az eljárási mód is különböző: sokan az értelem mécsvilágával indulnak el, mások a sejtések apró szentjánosbogár-fényével. Valamennyien kapcso-

atot keresnek a cselekvények megállóhelyei között, vagyis megértetni akarják a láthatatlan láncszemeket. De még nem turkálnak olyan mélységekbe, mint André Gide, s a jelzőállomások hálózatát sem tépik szét, mint Joyce vagy Virg. Woolf.

Berde Mária egy régebbi regénye, a *Szent szégyen*, még odatartozik a multhoz, amikor még a rendes, mindennapi lelkiberendezéseket elemezték. Azt a hétköznapi problémát látjuk itt, ami örökösön ismétlődik hol eme, hol ama házfedél alatt: nagy szerelem, önfeladett pillanat, s mikor megvan a baj, az úrfi elpárolog s legfennebb távolról küldi egészségügyi tanácsait. Mi lesz most? Ott maradunk a szégyenben, mert a szerelmi eskük és fogadkozások legtöbbször csak annyit érnek, mint a képviselőválasztási ígéretek. És a szégyen, a szent szégyen rossz tanácsadó, tiltott ösvényekhez vezeti a gyöngéd nemet: javasasszonyokhoz vagy javasdoktorokhoz. Berde Mária regényében nem így történik, s ez a regény szépsége. Az anyai érzés átgázol minden félelmen és minden szégyenen, leszámol azzal a körülménnyel, hogy újjal mutatnak rá, szemébe vigyorognak. Hadd mulassanak, hadd örüljenek, beszéljenek, a világ minden káröröme sem ér fel egy kis gyermekkacagással. A regény Berde Mária szokott lélektani érzékével van megírva.

Egészen másképp jelenik meg a gyermek a modern ember lelkivilágában. Sem az apa, sem az anya fogalma nem tartozik a rokonszenves iparcikkek közé. Kádár Imre a kettő közül az apát viszi a vegyvizsgálóba *A fekete bárány* című regényében. Modern fiatal házaspárról van szó. Dömötör Mihály banktisztviselő elég jól él Irmával, feleségével, házasságuk is szerelmi házasság volt, anyagi helyzetük kielégítő, hiszen Irma is tanárkodik és a gyermeket mégis kizárják. Helyesebben: csak a férfi; az asszony akarta, de a férfi kívánságára az első jelentkező örökös beavatkozással kitessékelik. Irmában továbbra is megmarad az anyaság vágya, de illetékes helyen nem járulnak hozzá. S miért borzadozik Dömötör ennyire az apaságtól? Mert a fronton volt, s amint ő mondja, hozzászokott az öléshez, minden sejtje hozzáalakult a véres művészethez; fia ezekből a sejtekből verődik össze, tehát fenevad lesz belőle. Jellemző, hogy a modern ember mi mindenbe bele tud kapaszkodni, csakhogy felmentse magát a kötelezettségek alól. Mert a tulajdonképeni ok az, hogy Dömötör úr modern lacibetyár, az esze örökösön csak a nőknél jár, hite nincs, összes jótulajdonsága: egy kis szentimentalizmus, s egy kis hamisan értelmezett vágy a szépség és jóság után. Van benne gavalléria és becsületérvés, de csak addig, amíg nem nőkről van szó, mert a végletekig gazember, mihelyt a szellők a nemi mezőkről fujdogálnak. Életelve a modern időké: szerelem a sztratoszféráig. Kikezd Évával, főnöke leányával, épen akkor, amikor felesége ismét anyának érzi magát és Irma most nem akar lemondani a gyermekről. Annál jobban fázik azonban Dömötör az apaságtól az Éva-epizód miatt, mert az ember ilyenkor nem nagyon tud örvendeni a folytatásának. A könyv azt mutatja meg, hogy miképpen alakul át Dömötör, hogyan ébred fel benne az apaság érzete. És ebben van a könyv értéke és szépsége. Világos, hogy az ilyen átalakításokat csak katasztrófák igazítják el. Ez be is következik. Dömötör t. i. számol azzal az eshetőséggel, hátha új csillag jelenik meg a szerelem

égboltozatán? Nem szabad hát a hídkat felrobbantani. Oktatási órákat ad Evának a szerelem egészségtanából: ott is meg kell tartani a függetlenséget: a szerelemben független viszonyt rendelnek a modern erotika éllapjai. Éva aztán jó tanítványnak bizonyul, ott hagyja Dömötört és elmegy Párizsba magasabb tanfolyamokra. De Dömötörnek nagyon a rekeszizmára megy a szakítás. Megpróbálja felejtetni: könyvekbe, tanulmányokba, dőzsölésekbe temetkezik, de nem használ. Utoljára összepakol és kirnegy a hegyek közé. Ott az öreg Juontól, a pásztortól, sok minden okos dolgot meghall, kezdi érezni, hogy milyen üres, nyomorult és lelkiismeretlen a modern ember. Izsák feláldoztatásáról is beszélnek. Dömötör elgondolja: egy gyermek érezhet-e szeretetet atyja iránt, aki meg akarta ölni? Hát ő nem ezt akarta? Nem akarta-e feláldozni a magzatot nem Jehovának, hanem a saját kényelmének, gyávaságának és felelőtlenségének? Nézhet-e jó szemmel annak a gyermeknek a szemébe, akit nem akart, akit nem szent óhajtás, hanem véletlen és tévedés hozott a világra? Szegény gyermek milyen nagy dilemmában lehet, hogy belépjen-e az élet színpadára, ha így várják? Ha csak azok a gyermekek születnének meg, amelyeket várnak, nagyon megapadna az anyakönyvvezetők munkája. Dömötör belebolondul a gondolkozásba, láz fogja el, beteg lesz, öngyilkosságot követne el, de lefogják. Heteken át sínylődik a betegágyon, de a betegség meglőri, lassan-lassan lecsendesül és átalakul. Megalázkodik és belátja szánalmas lelki nyomorúságát. Mindent elmond őszintén feleségének és ez nagylelkűen megbocsát neki. És Dömötör rájön, hogy mégis csak más valami a házasság, mint a független szerelmi viszonyok. Rájön, hogy a házasság a legnagyobb kulturális feladat, amelyet a házaselek a szellemi fejlődésért, az emberiség javáért vállalnak s amelyet csak mély és belső szerelemben lehet teljesíteni. És most már kívánja, várja a gyermeket. De a szülés nehéznek ígérkezik, az asszonyt szanatoriumba kell szállítani. Dömötört elfogják a félelmek és aggodalmak. Aggodalmai megsokszorozódnak, mikor megtudja, hogy orvosi beavatkozásra lesz szükség, a helyzet nagyon kritikus. Nem tud elmozdulni a szanatoriumból, a másik szobából végig hallgatja az asszony kínlódását, üvöltését, megérzi a nagy kockázatot, amibe a gyermek kerül az anyának, s oda van az izgalomtól, végiggyöttrődik ő is a szülés borzalmain. Mikor aztán megtörténik minden, a gyermek szerencsésen megérkezik és a feleség is megmarad, örömeiben az orvos nyakába borul, a gyermeket a karjaiba veszi, épen karácsonyest van, s azt mondja boldogan a gyermeknek: Isten báránya, ki elveszed a világ bűneit... Ez a lelki újjáépülés igazán ritka művészettel, nagy lélektani igazsággal van megalkotva. Kádár könyve is odatartozik itteni irodalmunk legértékesebb munkái közé.

Érdekes kísérlet Pakots Károly *Lélekuhanás* című regénye. Egy aszkéta lélek hajótörése. Cézár, szerzetes, szt. Ferenc gyermeke, patriciusi leszármazott, tűneményes ívet fut be a lelkiéletben. A fellegek felé emelkedik, hogy aztán mint Lucifer, szárnyaszegetten hulljon alá: meggyilkolja előljáróját és rablóvezér lesz. Az utolsó pillanatban aztán megint visszatér az Istenhez. A szerző igen helyesen két típusát különbözteti meg a lelkiéletnek: az ész és a szív aszkétáját. Akinek a lelkiélete az

észre van építve, annál lehetségesek a nagy kilengések, mert ezeknél a benső élet nem lelki szükség, hanem az értelem játéka. Ez az értelmi művelet kapcsolódhatik nagy hiúsággal, göggel, ha hiányzik az alázat. Ilyen volt Lucifer és ilyen Cézár is, A szív aszkétáját mindenén átsegíti lelke alázata Cézár élete ívben fut előttünk, ennek az emelkedő része tagadhatatlanul kitűnően van megszerkesztve. Már a hanyatlás férlve nagyon fogyalékos. A szerző igen helyesen a gögöt teszi mozgatón: megsértik Cézár hiúságát és önérzetét, s ezzel a lejtő útja adva van. De ez még nem elég, ezért még nem gyilkolunk, legfennebb otthagyjuk a zárdát. A gyilkosságig még hosszú az út, és ezt a lépést nem látjuk kellőképpen megokolva. A visszatérés is igen gyorsan intéződik el. Általában az egész második rész elitkád a romantika ködében.

Ugyancsak egyházi ember a hőse Nyirő József *Isten igájában* c. regényének is. Egy aposztázia története, a szerzőnek saját átélése. Mi sem bizonyítja jobban Nyirő regényírói rátermettségét, minthogy ezt a lelki folyamatot regénnyé tudta átrendezni és irodalmi értéket adott neki. Ez a könyv nem úgynevezett rituális fürdő, amelyben a szerző megtisztalkodik a nyilvánosság előtt. Az ilyen öngazolásban a szenvedő alany rendesen bő alkalmat talál az egyház, egyházi személyek, s általában a vallási élet befeketésére, s igen sokszor sanda célok vigyorognak ki a ráncokból. El kell csak olvasni pl. Ohorn: *Der Klosterzöpling* c. regényét. Természetes, hogy Nyirő is meg akarta értetni magát, de nem ment a szeméthordó vállalathoz adatokért. Nyirő csak az egyházi rendből lépett ki, vallásához ma is olyan mélységes hittel ragaszkodik, mint azelőtt. De hát lehet-e regénnyé tenni egy aposztáziát? A felelet nagyon egyszerű: mindent, ha valaki érti a módját. Ha egy szürke házasságtörést oda lehet vinni a piacra, miért ne lehetne egy ilyen letörést? Ez is csak olyan lelki tény, mint minden lezuhanás. Nyirő átélte és ezt az átélését megmagyarázza, csak úgy, mint ahogyan a pszichológiai regények szokták. Hiszen ez a lépés sem történt okok nélkül. Minden nagy elhatározás előtt földalatti és földfeletti erők állnak munkába a lélek átdolgozására. Nyirő bemutatja őket: a hivatás hiányát, lelki szakadékokat, küzdelmeket, igazságtalanságokat, népének sorsát, a háborút, forradalmat, impériumváltozást, a sors kajánkodását, ezek mind összejátszanak, hogy őt elkülonítsék s az örvény felé lökjék. Nyirő végigvezet az állomásokon, hogy megértsük a zárójelenetet. A könyvre mindenesetre el lehet mondani, hogy nagyon egyéni nézőpontból történik a színpad elrendezése, de ne feledjük, hogy minden pszichológiai regény tulajdonképpen egyoldalú beállítás: a címszereplő megértetése. Nyirő könyve különben nem is bővelkedik, hanem valósággal dúslakodik a költőibbnél költőibb részletekben. Gyönyörű pl. Adorján Ferenc kispap halála, s az utána következő szentgyakorlat letipró hatása; ugyanilyen az első gyóntatás leírása: milyen más az élet, mint a teológia! Hogy indulnak meg a szakadékok egy fiatal pap lelkében? Csodálatosan szép az utolsó mise, aztán a titáni küzdelem a malommal, s végül a kenyér apotheozisa. Az egészen nagyon meglátszik, hogy Nyirő a szívével írta,

Tabéry Géza *Szarvasbikája* már a rendkívüliségek területére visz, vagyis oda, ahol a lélek gépezete nem rendes fegyelmi szabályok szerint

működik. Ez a rendkívüliség: Bólyai János, a világhírű matematikus. Ő is olyan, mint a szarvasbika, amely holdfényes éjjel betéved a tükörterembe; minden oldalról vetélytársat lát maga felé közeledni, dühhel megy neki fejével az elsőnek, a másodiknak, a többieknek, amíg összezúzza magát s elvérzik az önmagával való küzdelemben. Tabéry nagyon helyesen a kéillelküségéből próbálja Bólyait megmagyarázni. Két ember volt benne, csak úgy mint Wesselényiben, s ez a kettő élet-halál harcot vív egymással: az egyik a büszke, királyi elme, a diadalmas tudós, a másik az érzékes, gyönyört könyörgő, alázatos pulya, a terhelt szülők gyermeke, hiszen apja is abnormis, anyja is örült. Mikor a lángelme szólal meg benne, akkor királynak érzi magát s uralkodni akar mindennek felett, de mikor a terhelt érzéki ember jelenkezik benne, akkor összeomlik s megaláztatás kell neki, mazochista. Önmagát alázza le fájdalomában is. Mikor a lángelme elveszti a csatát, felnyitja a fertők zsilipjeit: összeadja magát egy cseléddel. Így tölt el 16 aljas évet. Nem közönséges tehetség alkotása. Stílusa nagyon hullámzik ugyan, de sokhelyt ragyogó szép. Az olvasóközönség méltán kifogásolta Teleki Anna beállítását. Tabéry közönséges főuri bestiát csinált belőle. A szerző is jónak tartotta igazolni magát Emlékkönyvében s elismeri, hogy ez nem az igazi történelmi személy, ezt csak ő gondolta ki bizonyos „művészi kínálkozások miatt.” Két megjegyzésem van rá: ezek a művészi kínálkozások — valljuk be négy szem között — legtöbbször csak értelmi kéjelgések a könyv kelendősége szempontjából. Másodszor: a Tabéry-féle eljárással bordélyházat lehet csinálni történelmi ideáljainkból. Tessék erre a célra a megfelelő szakosztályt igénybe venni. Én Dugonicsnak sem tudom megbocsátani azt az izellenséget, hogy II. József miatt Árpádot kompromittálta. Mi szükség volt erre? Nem vehette volna ugyanannyi erővel Zoltánt vagy Taksonyt hozzá?

Legmesszebbre megy a felfedezetlen területeken Makkai Sándor az *Ördögszekér* c. regényével. Báthori Anna perverz, beteg egyéniségét mutatja be a különlegesség szírvárány színeivel. Föltétlenül művészi alkotás. Laikus ember nem tudja, mit jelent az: leereszkedni a lélek titkos örvényeibe, kapcsolatot, esetleg logikát találni a habok, hullámverések, szemét és virág között és sejtethetővé tenni, vagy legalább végigkísérni a rejtelmek játékát. Minél megmagyarázhatatlanabb valami, annál inkább izgatja a művész fantáziáját. A régi irodalmat nem érdekelték a hisztériák. Ma fénykorukat élik, ők ülnek a kirakatban s velük együtt a bűn és az örület. Ma nagyon rossz ajánlólevél a regényhősnek a bűntelenségi igazolvány. A modern regényíró előtt százszorta érdekesebb a bűn, vagy az abnormitás minden erénynél és kiválóságnál. És a tömegnek is ez kell. Ezt a körülményt aztán eléggé ki is aknázza az üzleti spekuláció. Makkai is sok szemrehányást kapott könyvének kényes jelenetei miatt, regénye nem is való az ifjuság kezébe, siralmas romlásokat okozhat; de az is igaz, hogy mindenütt meglátszik a művész mérséklete. És még egy szempontból hangzott el panasz és nem alaptalanul: mi szükségünk van nekünk a mi napfénytelen életünkben épen ezekre a bestiákra? Miért kell épen most kiborítanunk történelmünk szemetes ládáját a világ előtt? Mindig azt hirdettük, hogy a multunk a dicsőségünk. Na, most megmutatjuk.

Népünk joggal kérdezheti, hát ezek voltunk mi? Hiszen akkor igazuk van a román iskolai kézikönyveknek. Amikor minden Számi a multjával dicsekszik s még haramiáit is szentekké faragja, miért kell nálunk Báthori és Teleki Annáknak cédáskodniok? Nekünk most nem perverz hisztériákra, vagy díszmagyaros banditákra van szükségünk, hanem melegszívű hősökre, Krisztus-lelkekre, akik egy kis tavaszt hintsenek a lelkünk kiellenségébe.

IV.

Háborús regényt is termelt a mi kis irodalmunk. Markovits Rodion két darabbal is szerepel a kiállításon: a *Szibériai garnizonnal* és az *Aranyvonattal*; Kuncz Aladár eggyel: a *Fekete kolostorral*. Markovits regényével kapcsolatosan eszembe jut, hogy mikor Remarque olyan zajos sikert ért el *Am Westen ist nichts neues* c. könyvével, a kiadók természetesen megrohanták és új köteteket kértek tőle. Remarque Kern Alfrédhez, az ismert kritikushoz fordult tanácsért és témáért. Kern klasszikus szellemességgel ezt válaszolta: Am besten ist nichts neues. Markovitsnak is ezt a tanácsot kellett volna adni. Úgy látszik ő is vérszemet kapott az első siker után. Rosszul tette. Mert az első munka még olyan, amilyen; a másíkról azonban jobb hallgatni. Az ember örüljön, ha egy tárgyról le tud egy bőrt húzni. Kuncz Aladár könyve azonban szép munka, méltó büszkesége a mi itthoni irodalmunknak. A háborús regénytermelés idővel olyan méreteket öltött, hogy olvasásukkal ma már nem lehet lépést tartani, az ember nem bírja a tempót. Mikor minden német őrmester megírja a maga háborús emlékiratát, le kell mondani minden reményről. És sok felé is tagozódik: van front, hinterland, fogolytábor, bűvárhajó, repülő, kémiszolgálati és Vörös-Kereszt regény. Ebben az óriási üveg-házban körülbelül ez a három áll a legfelső vonalon: Remarque: *Am Westen ist nichts neues*, Bernier: *La percée*, és Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*. Kuncz Aladár könyve az internáltak táborának életét mutatja. Ezt a könyvet nemcsak az teszi értékké, hogy a legigazabb dokumentum a történelem számára, hanem a művészi formája. Itt már lehet stílusromantikáról beszélni. Valami csodálatosan finom, diszkrét illat szálldogál itt a levegőben, s valami elemezhetetlen genialitás dolgozik a mozaikokon, az ember hajlandó azt mondani: ez a művészet csak öntudatlan lehet, maga a művész nem tudja a törvényeit, csak jár a keze titokzatos erők hatása alatt. Olyan ez, mint mikor a gyermek produkálja magát: senki sem tanította, talán álmában látta, s most minden mozdulata annak az álomvilágnak a vetülete. Az egész könyv olyan, mint egy szép lírai költemény, olyan, mint pl. Áprily költészete: a szerző örökké másról beszél, mégis mindig a maga lelkét adja. Itt is úgy vagyunk: fogolytábor jelenetek peregnek előttünk, de a függönyök mögül, a színpad alól mindenütt átsugárzik egy finom, megértő, emberszerető lélek verőfénye. Ez különösen akkor érezhető, mikor nehéz és kényes dolgokat kell elmondania. Ilyen a nemiélet kérdése, hiszen az ösztönök a fogolytáborban sem alusznak. Egy női szoknya meglibbenése kitágítja a pupillákat és orlyukakat, hullámok szaladnak át a véredényeken. És vannak még vadabb dolgok. Kuncz Aladár ezeket is elmondja, de igazi művészettel: csak

rámutat minden póz nélkül és tovább megy, úgy hogy könyvét fiatal leányok is elolvashatják. Milyen más ehhez képest, mikor pl. Fábrián Béla beszél ugyanerről *Ezer ember asszony nélkül* c. könyvében, és úgy magyarmiskáson kibrutáliskodja magát. Milyen finoman világítja meg ezt a dolgot Kuncz Aladár egy igénytelen kis jelenettel. Egy francia káplár özvegye bemegey a táborba. Az asszony szép. Persze nagy az izgalom körülötte. Az asszony nézi őket és csak ennyit mond mély és igaz megértéssel: milyen boldogtalanok önök! El van intézve. Épen ilyen nagyszerűen éreztető az a jelenete, mikor hosszú rabság után először szabad kimennie a városba emberek közé, bevásárolni, persze fegyveres kísérettel. Az emberek kitérnek előle. Két iskoláslány jön egy apácával. Az apáca valamit súg nekik, a leánykák keresztet vetnek és elfordítják a fejüket. De őt ez nem bántja. Túláradó érzéssel szeretne odamenni azokhoz, akik kitérnek előle, akik megvetik őt, és szeretné végig símogatni őket. Szeretne benézni minden ablakon, megállani minden bolt előtt, csengetni a kapukon, szót váltani az emberekkel, s együtt futni a lovakkal. A kutyákban lehet ilyen érzés, amelyekkel az emberek sokszor rosszul bánnak, s amelyek mégis minden ember és minden emberi dolog iránt őszinte hűségese érdeklődéssel és rokonszenvvel viseltetnek. Egyik oldalon az embertelen gyűlölködés, másikon a fiatal élnivágyás, s a szabadság kitérő érzése. Az ilyen apró finomságokban van a könyv értéke. De erős, hű és pontos megfigyeléssel adja vissza a nehéz drámai jeleneteket is. Minél hosszabbra nyúlik a rabság, annál türelmellenebbek az emberek. Az első időkben még eltelik az idő az elhelyezkedéssel, aztán olvasnak, tanulnak, szórakozási alkalmakat találnak ki. A negyedik évben azonban kimerülnek az elmék. Csak jönnek, mennek, rohannak a szabadtereken. Az örülség beköltözik a táborba. Két német megőrül, bele is halnak. Aztán jön Tutsek, majd Heipl; s Rosenberg üldöztetési mániát kap, Katz patkányfogásra adja magát. Az örület kikezdi az elméket; elhatalmasodik az alkohol, szaladnak, rohannak jóidőben, viharban egyaránt, mintha önmaguk elöl szaladnának; ingerültek, hamar összevesznek, vagy komor hallgatásba süllyednek. És a tények elbeszélése mindenütt szép, színes nyelven történik. Bátran merem hirdetni, hogy Kuncz Aladár könyve az egész világirodalom háborúirodalmának egyik legszebb alkotása.

V.

Külön cím alatt kell tárgyalnom Szántó György *Stradivari* c. regényét. Valamennyi regényünk közt ez az egyetlen, amely stílus-romantikájával emelkedik messze az átlagos vonal fölé. A szerző egy hegedű történetének keretébe helyez el egy csomó embersorsot, amelyek végzetesen hasonlítanak a hegedű készítőjének, Antonio Stradivarinak, zürzavaros életéhez. Szántót tulajdonképpen az a probléma izgatja, vajjon van-e valami kapcsolat az emberek egymásmellett szaladó, vagy egymásután következő sorsában? Juniper barát is azt keresi Wilder Szt. Lajos hídjá c. regényében az öt szerencsétlen életében, akik alatt leszakadt a híd. Egy végzet érte őket, volt-e hát valami közös bennük, ami miatt egy közös befejező jelenet jutott osztályrészükül? És úgy találja, hogy közös

nevezőre lehet őket hozni. Ezek mind magukra maradt lelkek, akik alatt leszakadt a hid. A közös sors: szeretet és szenvedés másokért addig, amíg ez a rozoga tákolmány — Szt. Lajos hidja — le nem szakad alattunk. Szántó is titkos fonalakat talál ember és ember közt: a sorsok visszatérnek, megismétlődnek nemcsak ugyanazon családban, hanem máshol is, korlátlanul, meg nem magyarázható logika szerint. Valahol elindulnak a sorsok generációk és történeti korok félelmes erdejében, valahol ismét egymásmellé kerülnek és futnak párhuzamosan, mint a hegedűhúrok és valahol eggyé torkolnak, összefolynak“. Szántó hisz a kettős életben, hogy az ember a maga egyéni életével párhuzamosan egy másikét is élheti, mint Jókainál Hátszegi Lóránt — Fatie neagră, Babits Gólyakalifája, vagy Makkai Ágnesében a doktor; vagy folytatódik valakinek az életében, mint Wassermann *Etsel Andergastjában* Irlen és Kerkhofen. A szerző ezt így magyarázza: ha valaki leküzdí a halálfélelmet s a kimúlás percében összpontosítani tudja minden lelki erejét és át tudja menteni emlékezőtehetségét a következő életre, akkor a halál elveszíti minden tulajdonságát előtte, mert a halál semmi egyéb, mint az előző életformák elfeledése. Nem vagyok szakember az okkult dolgokban, csak annyi a megjegyzésem, hogyha a halál a meglevő életformák elfeledése, hogyan viheti át valaki magával a másik partra épen az emlékezőtehetségét? Ez azonban más lapra tartozik. Szántónak nagy jelességei vannak. Bámulatos az elbeszélő készsége. Kifogyhatatlan a történetek kitalálásában, örökké újat és újat tud szőnyegre helyezni, látszik, hogy nagy figyelemmel kísérte az emberek sorsát és minden apróság érdekelt. Természetes, hogy ez a nagy elbeszélő készség itt-ott korlátozásra szorul. Kitűnően tudja alakjait bemutatni és foglalkoztatni. Pompásan tud megjeleníteni tárgyakat, jeleneteket és környezetet. Akárhova visz, mindjárt megteremtí a levegőt a maga sajátos elemeivel. Nála nem lehet össze téveszteni Berlint Rómával, a fórum romanumot a bugaci csárdával. Meglátszik világlátottsága, s különösen nagy az érzéke a zenei hangok és a színek iránt. Ebben a tekintetben egy írónk sem vetekszik vele. Meglátszik, hogy valamikor festő volt. Tudni kell róla, hogy a háború előtt is művészkedett, de ecsettel; a gorlicei áttörésnél azonban megvakult s most mint íróban folytatódik nagy művészi tehetsége. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy igen sokszor szabadszájú férfítársaság stílusában tárgyal. Értsük meg egymást: tudom, hogy az író sokszor nem kerülheti el bizonyos kísérő körülmények visszaadását, vagy néha szereplői szólják el magukat; nem erről van szó, hanem itt maga az író csemegézi a pikáns falatokat. És sohasem hagyja útszélen a „művészi kínálkozásokat“, csak úgy mint Tabéry.

VI.

A kiállítás utolsó szögletébe értünk: az úgynevezett szórakoztató regények sátorához. Ez a sátor kissé bazárszerű, ahol békés egyetértésben parádéznak egymás mellett tükör, fakanál, fésű és medvecukor. Ide menekítettem Makkai Ágnesét, ez okkultista regény egyetlen kísérletét; itt nyert elhelyezést Szántó *Földgömbje*, amely Marlowe-nak, a XVI. sz.-i

angol drámaírónak viharos életét mondja el; és itt helyezkedik el *Quo vadis* keretben *A császár bűnbakjai* P. Jánossy Béla rendezésében. Látunk aztán művészi szerelmeket épszemű és vak hősökkel. Ez különben mind-egy, hiszen a szerelem vakká tesz minden közönséges adófizető alanyt. Hát még ha művészi szerveket hoz mozgásba! Erről győződünk meg a *Nászrepülésben*, Kádár regényében, ahol a szenvedő fél nyitott szemmel ugrik a tengerbe. Szabó Mária *Apasszionatájában* fordítva történik: a vak művész a végén fizikai látását is visszanyeri, hogy belássa igazságtalanságát. Az elnyűtt modern házasság is ábrázolásra talál Ligeti Ernő könyvében, a *Kék barlangban*. A gondolat az benne, hogy az emberek sohasem tudják megbecsülni a meglevőt. Mindnyájan járunk a boldogság kék barlangjában, de sokan észre sem veszik... Aztán volna még itt elég játékszer, de ezek már csak egészen a háttérben, még a címük is alig látszik. Jobb is, ha nem látszik. Vannak első elindulások, még várunk a véleménynyilvánítással.

Van itt azonban három könyv, amely különösen magára vonja figyelmünket: *Pjotruska*, *Új élet kapujában* és *Napos oldal*. Mindháromnak Karácsony Benő a szerzője. Mindhárom regényírói rátermettséget árul el, akár az alakok rajza, akár a történet, akár az előadás szempontjából. Az első és a harmadik munka Dickens-féle ál-realista stílusban készült, vagyis a kísérő körülmények s az alakok egy része is az életből vannak kiemelve, de azért a történet maga hamisítatlan romantika és a főhős is ugyanonnan kapta az érzékszerveit. Dickensre emlékeztet az a kedves, nem közönséges humor is, amely napsugárként ömlik el a mezőkön, s színeket fest a tárgyak és emberek arcára. Könyvei ezért kellemes olvasmányok. Sokkal mélyebben jár második alkotása: az *Új élet kapujában*, amely a tegnapot, mát és holnapot akarja megrajzolni Tunák mérnök történetében. Tunák még a régi világot hordja magában, mikor hazakerül a hadifogságból, lelke még a régi hagyományokból táplálkozik, még ott él a tegnapi. Pedig azóta már a házak összedőltek, új világ emelkedett ki a romokból más levegővel, más vérsejtekkel és más életműködéssel. Felesége, nővérei, barátai elmodernültek, gyermeke az ő távollétében született, nem akarja elfogadni apának, még a mérnöki tudomány is más területekre tolódott. Tunák új élet kapujába került. Ennek a nagy ellentétnek a bemutatása kiválóan sikerült. Mit lehet itt keresni? Mi van itt kialakulóban? Ez lenne a holnap, de ez még csak nagyon zavarosan halványkodik valami kommunista útjelzőkön. Karácsony Benőt minden regényében az élettel való ideges küzdelem érdekli, mint Falladát, és könyvei határozottan nem közönséges tehetséget árulnak el. De nem ritkák az ízléstelenségek sem. Regényirodalmunkban tíz év alatt nem köptek annyit, — beleértve az egész Göre Gábor atyafiságot is, — mint Karácsony Benő utolsó regényében. És állandóan az állati terminológia szolgáltatja a szókészletet az emberi műveletekhez. Örökösen „pofa”, „mancs”, „pofáznak”. A szereplők nevei is Fapofa, Lólábú, Tömzsi. Ez igen amerikaias, durva, mint a boxolás. És egyebek is dísztelenkednek. Nem hagyhatok szó nélkül bizonyos durvaságokat, amelyek veszedelmesen kezdenek elharapódzni szépirodalmunkban. Ma már a tengéleti működések, sőt drasztikusabb dolgok is polgári jogokat követelnek az

irodalomban. Neveket és példákat most nem mellékelek, de megteszem, ha szükség lesz reá. A jóízlés nevében kérem kell írónkat, hogy ne állítsanak fel illemhelyeket az irodalomban is. Az illemhelyek maradjanak ott, ahová a polgári hatóságok helyezték őket. Az írók pedig tanulják meg, hogy vannak dolgok, amelyekről a paraszt sem beszél idegenek előtt, és ha muszáj, akkor is csak szordinóval. Mi azonban egyáltalában nem vagyunk kíváncsiak rá. A francia ízléstannak van egy rendelkezése: il y a des choses qui existent, mais dont on ne parle point.

VII.

Itt vagyunk a végállomáson. És most, hogy kiszállottunk a vonatból, feltesszük a kérdést: érdemes volt-e átbarangolni a könyvpiacokon, s mi az eredménye a megfigyeléseinknek? Ennek a közel negyven darab regénynek alapján láttunk e valamit a mi írónkban, ami azt mutatja, hogy ezek a mi éghajlatunk szülöttei? Meglátszik-e, hogy ezek itteni szemmel nézik az embert s az élet képleteit? Hiszen ahol nincsenek eredeti színek, ott az irodalom csak utánzás. Ma, amikor amugyis olyan jellegzetes barázdákat húz az élet keze az irodalmi mezőkön, vajjon belezártott-e a mi írónk lelkébe is, s hozott-e fel valami különlegest a réteg alól? Erre a kérdésre igennel felelhetünk. Csak rá kell mutatnunk az úgynevezett transzilván regényekre s láthatunk nagyítóüveg nélkül is. A mi írónkat nem az ember végső összetétele érdekli, nem azt kutatják, hogy vajjon aljassághoz, gonoszsághoz, kormányozhatatlan ösztönökhöz, abnormitásokhoz vezetnek az utak, mint azt André Gide-ék látják, vagy titokzatos felsőbb erőkhöz, mint Wassermannéknál, a mi írónk más munkatelepeken forgolódnak. Talán az amerikaiakhoz hasonlíthatnám őket, de nagy áttételekkel. Mindkét félteke tollmunkásai a hazai levegőben maradnak, az amerikaiak az amerikai embert bontogatják, a mieink az idevaló magyart. De amíg túl a tengeren az amerikai ember lelki krízise a gondok tárgya, nálunk az anyagi existencia. Az újvilág polgárát ma már nem elégíti ki az örült hajsza a business után. Ez üressé, lapossá, céltalanná tette előtte az életet: Ez hát minden? Ez az élet? Elfogta a vágy az illúziók után, romantika kell neki, amit ő így fejez ki: Európa, vagyis az a más összetételű világ, ami az európai ember háztartását melegíti. Az amerikai író ezt a szakadékot világítja meg. A mi írónkat az itteni magyar problémák gyötrik, de sokkal reálisabb szántóföldeken. Itt elsősorban a megélhetés köti le az elméket: hogyan maradhatunk a víz színén? Ennek a problémának két része van: az egyén elhelyezkedésének kérdése, s a faj fennmaradásának problémája. A megélhetés egyéni formája közös vonásokat mutat Falladával, Kesselrel s a többiekkel, de nálunk mégis specializálódik: nálunk nem az egyén, hanem a kisebbségi magyar elhelyezkedéséről van szó. Ebben az árnyalatban csak nálunk található, vagy a hozzánk hasonló körülmények közé szorultaknál. A faji probléma is más nálunk, mint a németeknél. Más az, amikor valaki a maga felsőbbrendűségéről akarja meggyőzni a világot és más az, amikor valaki épen csak az élete rongyait akarja biztosítani. A fajiság gondolata nem bántja az angol író'

és a franciát sem, társadalmi osztályok kimúlásáért sem fáj a fejük. Talán az egy Bordeauxnak akadt meg egy pillanatra a tekintete a francia főnemesek beolvadásán egy rövid lélekzetű regényében (Les declassés), egyéb semmi. De nálunk napirenden a fajunk sorsa. Mi középosztályunkkal, népünkkel és ifjúságunkkal is fajunk szempontjából foglalkozunk. A felsőbb körök pusztulása, vagy kérdőre vonása is csak a faj fennmaradása okából történik. Örök az aggodalmunk: eltemet-e a hamueső? merre a menekülés útja? A megélhetésre nézve mindenik írónk azt tanítja: leszállítani az igényeket, eltépni a mult minden cafrangját, ami koloncot köthetne a nyakunkra. Ne emlegessünk idejét mult terméketlen feladatokat, amikor nincs betevő falatunk. Diplomával is föl a bakra, ha másképp nem lehet; az egyetlen, amiért ma harcolnunk kell: a kenyér. A kenyér a mi szabadságunk, mondja Nyirő. A faji probléma is eredeti kutatásokra irányítja íróinkat, de az életelixir még nem készült el. Kós, Nyirő, Tamási a hegyeket emlegetik. Nyirő épen fanatikus hittel mondatja Wesselényivel II. Józsefnek: „Azok a sziklák már sok világhatalom nyomását viselik. Sok vér megöntözte, sok hit megrontotta. Hierophantok bíbora rothadt el rajtok, Zeusnak hasadt szobor belőlük, táltosok hanyatlottak rá, Mohamed tar koponyája loccsant a semmibe rajtok, csordanépek hullottak a szakadékok közé, és nem volt erő, gondolat vagy hit a világon, mely a Kárpátokon meg nem szállott volna, de mind leszédült róluk és a föld megmaradt fiait táplálni, virágot és kenyeret nemzeni, sorsokat hordozni, árva népeket dajkálni. Jöhetnek a kölső országbeli új világok, ezt a kicsi földet el nem nyelik. Inkább mind elveszünk“. Szép szavak, de reális érték nélkül. Mi nem a sziklákat féltjük, azok tényleg nem vesznek el. Mi önmagunkért remegünk. A hegyeken is hull a hamueső, ott is járnak az inspektorok és a végrehajtók.

Más ösvényt lát az útvesztőben Székely Mózes. Számítanunk kell azzal a körülménnyel, hogy rajtunk kívül más fajok is vannak ezen a területen. Nem mellőzhetjük a velük való kapcsolatokat a jövő útjain, de ők sem élhetnek meg nélkülünk. Van tehát egy összekényszerítő gondolat: az egymásrautaltság. A közös sors, közös szenvedés erősebb összetartó tényező a faji családfánál. Ennél tovább még nem jutottak íróink a faji probléma megoldásában.

Ezek az eredeti színek a mi íróinknál, ez a hazai patina. És itt elérkeztünk egyúttal az igazi transzilvanizmus gondolatához. Mi az a sokat hangoztatott transzilvanizmus? Az, amit Gulácsy hirdet a *Fekete völgyek*ben: itt különböző fajú, kultúrájú, természetű, de egy történelmi múltú népek húzódnak meg a hegyek árnyékában. Az útjuk egy. Valamelyiknek vezetnie kell. Mindegy, hogy melyik. Ez a vezetés azonban nem gyönyörűség, hanem sokszor kálvária és vértanúság. Ide a vértanuk erős, önfeláldozó lelke kell s nem az adószedőké. E nélkül nincs élet és nincs történelem. Ez a transzilvanizmus evangéliuma, s ezt eddig csak Gulácsy hirdette s részben Székely Mózes.

Ez a mi magyar regényirodalmunk 18 éves útja.

Egy megmozdulásban 18 esztendő nagyon csekély idő, hogy messze-
menő következtetésekbe vagy éppen jövendölésekbe bocsátkozhatnánk.
Nem is lehet. Mert hogy hol omlanak be az alagutak, hol szakítják meg
árvizek az úttestet, hol nyúlnak be esetleg pusztító emberkezek, ezt ma
senki sem tudhatja. De elindultunk, s ebben az elindulásban olyan regény-
író nemzedék verődött össze, amellyel nem szégyeljük magunkat idegen
földeken sem. Bizalommal nézünk a jövő elébe, a vetések zöldek.

Rass Károly.